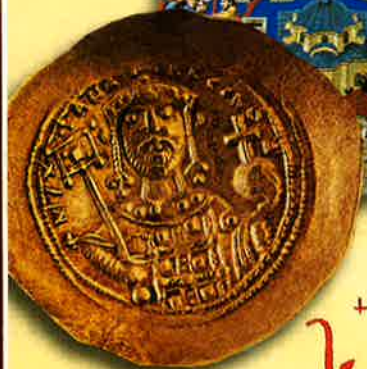

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

187

+ περὶ οὐνόμῳ ἡσυχασίᾳ +

πρὶν νόμῳ καὶ ἡ κασίτης κατὰ σέβας. ὅτι τὸ
πρὶν ἀποκαταστήσει καὶ ἡ δαυρεῖαν. φησὶ
πρὶν νόμῳ. πρὶν αὖ

Καὶ τὸ πρὶν αὐτὸ χροῖον, οὐτε μὲν ἀρχὴ καὶ ἡ σὴν βασιλῆα
λικά. καὶ ἡ ὑπάρχοντων τῶν ῥωμαίων ἡ δαυρεῖαν πρὶν
μαλὰ. περὶ οὐνόμῳ καὶ ἡσυχασίᾳ χροῖον. ὑπάρχον

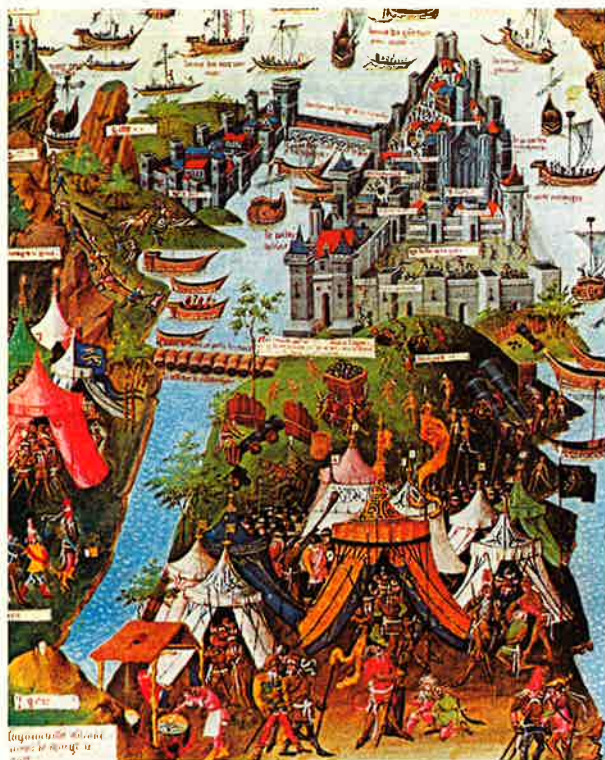
1453-2003

550

χρόνια

Το Βυζάντιο πριν από την Αλωση

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους.
Μικρογραφία γαλλικού χειρογράφου του 15ου αιώνα
(Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι)

Το Βυζάντιο κατά τις παραμονές της Αλώσης

Η ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΦΕΡΝΕΙ ΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟ

τεύχος του «Ε»-Ιστορικά να συμπίπτει ημερομηνιακά με το κορυφαίο ιστορικό γεγονός: την Αλωση της Πόλης στις 29 Μαΐου 1453.

Ακριβώς 550 χρόνια πριν κορυφωνόταν η μακρά περίοδος αντιπαράθεσης ανάμεσα στους Οθωμανούς και τη βυζαντινή δυναστεία των Παλαιολόγων, μια περίοδος που κράτησε πάνω από 150 χρόνια και αφορούσε την «τουρκική κατάκτηση του Βυζαντίου».

Είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα περίοδος, κατά την οποία στο Βυζάντιο αναδεικνύονται σημαντικές προσωπικότητες της θεωρητικής επιστήμης, όπως ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Γεώργιος Ακροπολίτης, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Ματθαίος Βλάσταρης, ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, ο Νικηφόρος Γρηγοράς.

Είναι η εποχή που ο Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος υπογράφει την πρώτη επίσημη βυζαντινοοθωμανική συνθήκη με τον Ορχάν Γαζή, που όμως δεν θα εμποδίσει τους Οθωμανούς να καταλάβουν τα προπύργια του Βυζαντίου στη Μικρά Ασία (1330). Είκοσι χρόνια αργότερα, οι Οθωμανοί θα πατήσουν τη Θράκη (1352), το 1389 θα νικήσουν τους Σέρβους στο Κοσσυφοπέδιο και το 1430 θα εκπορθήσουν τη Θεσσαλονίκη. Είκοσι τρία χρόνια μετά, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θα περάσει στην Ιστορία.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Το χρονικό

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Η τουρκική κατάκτηση του Βυζαντίου των Παλαιολόγων

6

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΙΣΤΟΣ

Οι λόγιοι, το χρήμα και οι δομές της κοινωνίας

30

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ

Συγγραφείς-πολιτικοί στην εποχή των Παλαιολόγων

36

Υπεύθυνος έκδοσης ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Σύνταξη ύλης

ΝΑΣΟΣ ΓΚΟΛΕΜΗΣ

Σύμβουλος έκδοσης

ΣΤΕΡΙΟΣ ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν

ΠΑΝΑΠΩΤΗΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ

MARTIN HINTERBERGER

ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ

ΑΛΕΞΙΟΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Δημιουργικό

ΝΙΚΟΣ ΚΕΧΑΠΑΣ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΝΕΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΟΦΙΑ ΔΡΑΚΑΚΗ

Παραγωγή

ΦΩΤΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

Συντονισμός - επιμέλεια ΝΙΚΟΣ ΒΑΡΔΙΑΜΠΑΣΗΣ

Μόνιμοι συνεργάτες ΦΑΙΔΩΝ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΔΑΣΗΣ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Ηλεκτρονική διεύθυνση istorika@enet.gr

Το παρόν περιοδικό παρέχεται δωρεάν μαζί με την ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ. Απαγορεύεται η αυτοτελής πώλησή του.

Η Αλωση στη ρωσική ιστορική παράδοση

«Σήμερα έχει η Ρωσία συνειδητοποιήσει ότι η Κωνσταντινούπολη μας ανήκει... Σήμερα είναι αδύνατο να θεωρούνται οι Ρωμιοί ως οι αποκλειστικοί κληρονόμοι του Βυζαντίου: θα τους έπεφτε πάρα πολύ, αν τους επιτρέπαμε να κληρονομήσουν ένα τόσο σπουδαίο σημείο της Υδρογείου...».

Φ. Ντιστογιέφσκι,

«Ημερολόγιο ενός συγγραφέα» (Ιούνιος 1876)

Όσο και να περιπλανηθεί κανείς στα μονοπάτια του παρελθόντος, όσο και να αναδιψήσει στις σελίδες της παγκόσμιας Ιστορίας, από τους αρχαίους χρόνους της Βαβυλώνας μέχρι το μεταίχμιο της σύγχρονης μας πραγματικότητας, μάταια θα αναζητήσει ένα ιστορικό γεγονός με τόσο βαθιές συνέπειες όσο εκείνο της Αλωσης.

Η πτώση της Πόλης, για να περιοριστούμε εδώ στη σπουδαιότερη από τις πολυσχιδείς εκφάνσεις της, αποτελεί ένα χρονικό σημείο τομής, όπου η ιστορική τροχιά του νεότερου Ελληνισμού θα συναντήσει εκείνην του ομοδόξου μας «ξανθού γένους». Ένα αντικειμενικό ιστορικό δεδομένο, το οποίο θα μεταπλαστεί στη συνέχεια σε δύο διαφορετικές εικόνες, οι οποίες θα ριζώσουν βαθιά στη συλλογική μνήμη του καθενός από τους δύο αυτούς λαούς. Ετσι, αν για τους Νεοέλληνες η Αλωση της Πόλης σημαίνει στην ουσία, παρ' όλους τους θρύλους για το «μαρμαρωμένο βασιλιά», το τραγικό τέλος, για τη «ρωσική ψυχή», αντίθετα, χαράζει με την 29η Μαΐου του 1453 μια περίοδο θριάμβου: είναι η μέρα που, με Θεία βούληση, συντελείται η *translatio imperii*, η μετατόπιση της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Κεράριο κόλπο στην κατοικία του μοναδικού αυθεντικά ορθόδοξου ηγεμόνα που την προστατεύουν τα τείχη του Κρεμλίνου.

Η Αλωση προσλαμβάνει στη ρωσική παράδοση διαστάσεις εσχατολογικές και αποτελεί την απαρχή μιας πολιτικής θεολογίας που θα διατηρηθεί, παρ' όλες τις καθεστωτικές μεταπτώσεις, ως κρατικό δόγμα, αδιάλειπτη από την πρώτη δεκαετία του 16ου αιώνα μέχρι τις μέρες μας.

Είναι η ιδεολογία της «Τρίτης Ρώμης» που θα

διατυπωθεί το έτος 1510 περίπου, από ένα μοναχό στην πόλη του Ρσκον, τον Θεόφιλο, και η οποία θα προβάλλει την αντίληψη ότι το κράτος της Μόσχας είναι το τρίτο κατά σειρά ευλογημένο χριστιανικό βασίλειο επί της Γης: η πρώτη Ρώμη, εκείνη του αποστόλου Πέτρου, καταλύθηκε από τους ειδωλολάτρες βάρβαρους, η Νέα Ρώμη, η Κωνσταντινούπολη, υπέστη τη Θεία τιμωρία της άλωσης από τους απίστους, επειδή απαρνήθηκε την ορθή πίστη στη Σύνοδο της Φεράρας/Φλωρεντίας. Η ορθόδοξη όμως ομολογία δεν έσβησε με την πτώση του Βυζαντίου, αλλά θριαμβεύει τώρα στη Μόσχα, το μοναδικό ευλαβέστερο χριστιανικό βασίλειο της Οικουμένης.

Λίγες δεκαετίες μετά την Αλωση, θα γεννηθεί στο ρωσικό χώρο η ιδιαίτερη εκείνη πολιτειακή αντίληψη, η οποία οροθετεί και την ουσιώδη διαφορά του από τη Δύση. Η πεμπτουσία της δυναστικής αυτής ιδεολογίας (που θα την οικειοποιηθεί αργότερα και η σοβιετική εξουσία) εκφράζεται, στα τέλη του 15ου αιώνα, με τα λόγια του Μοσκοβίτη ηγεμόνα Ιβάν Γ': «όλη η Ρωσία, το Κίεβο, το Σμόλενσκ και άλλες πόλεις με τα περίχωρά τους... από τη δεική βούληση, από τους προπάππους μας, ανέκαθεν αποτελούν την πατρική μας περιοχή».

Η «Ορθοδοξία» (*pravoslavie*) θα αποτελέσει στο εξής το γενεσιουργό πυρήνα και τη διαχρονική σταθερά της κρατικής ιδεολογίας στη Ρωσία: από τη θεολογική θεώρηση του Ιβάν Δ' κατά το 16ο αι. μέχρι την επιβολή της ως καθεστωτικού δόγματος, αντίκειται προς κάθε έννοια φιλελευθερισμού, από τον Uvarov, υπουργό Παιδείας του Νικολάου Α'. Το κρατικό δόγμα της «Τρίτης Ρώμης» θα περιβάλλει τον Μοσκοβίτη ηγεμόνα με ένα υπερβατικό κύρος, προβάλλοντας με έμφαση το δόγμα ότι η Εκκλησία οφείλει, με εξαίρεση στα δογματικά ζητήματα, απόλυτη υπακοή στον ηγεμόνα, διότι η εξουσία του έχει θεία προέλευση. Δεδομένο που, σύμφωνα με τη μοσκοβίτικη αντίληψη, επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι τα σύμβολα εξουσίας του Μοσκοβίτη ηγεμόνα προέρχονται από τη Δεύτερη Ρώμη, την Κωνσταντινούπολη.

αντί προλόγου

A

ρκετά χρόνια πριν από την υποταγή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στους Οθωμάνους, η κατάσταση ήταν απελπιστική.

Γεωγραφικά η αυτοκρατορία είχε περιοριστεί στην Κωνσταντινούπολη και σε μια στενή λωρίδα γης από την Προποντίδα προς τον Εύξεινο Πόντο ίσαμε την πόλη Μεσημβρία. Φυτοζωούσαν ακόμη η περιοχή της Τραπεζούντας και ο Μυστράς. Αλλά και η Κωνσταντινούπολη η ίδια είχε λιγοστούς κατοίκους: 60.000-80.000. Αυτοί, πίσω απ' τα 14 μίλια των τειχών της, ήσαν οι μισοί Ρωμιοί, οι άλλοι Αρμένηδες, Εβραίοι, Βενετιάνοι, Γενοβέζοι, Φλωρεντινοί, Ραγουζαίοι, Αγκωνίτες, Καταλανοί, Γερμανοί, Σλάβοι, Τούρκοι κ.ά.

Χειρότερη από τον εδαφικό ακρωτηριασμό ήταν η οικονομική και δημοσιονομική κατάσταση του βυζαντινού κράτους. Ο πληθυσμός δεν ήταν σε θέση να καταβάλλει τους φόρους. Υπήρχε πείνα και εξαθλίωση.

Το βυζαντινό εμπόριο είχε καταρρεύσει.

Η επάρκεια της Πόλης σε στάρι και τρόφιμα, όπως και η τιμή τους, εξαρτιόνταν από τους Δυτικούς εμπόρους.

Μέσα στην Πόλη υπήρχαν «ελεύθερες ζώνες» σε παράκτιες περιοχές, με αποθήκες και προκυμαίες προστατευόμενες από τείχη. Αυτές ανήκαν σε Ενετούς και Γενουάτες. Σ' αυτά τα «κρατίδια» δεν μπορούσε να εισέλθει Βυζαντινός αξιωματούχος για έλεγχο. Άλλες παράκτιες περιοχές με παρόμοιο καθεστώς ανήκαν σε Αγκωνίτες, Φλωρεντινούς, Ραγουζαίους, Καταλανούς κ.ά.

Κι ενώ τα ετήσια τελωνειακά έσοδα της Κωνσταντινουπόλεως μόλις έφταναν τα 30.000 υπέρπυρα, οι τελωνειακές αρχές του «κρατιδίου» της Γένουας στον Γαλατά της Πόλης εισέπρατταν 200.000 υπέρπυρα το χρόνο.

Στο διπλωματικό τομέα η Δύση είχε αρνηθεί κάθε βοήθεια στο Βυζάντιο και από την εποχή του Ιωάννη Παλαιολόγου (1370) η Πόλις ήταν υποτελής στο σουλτάνο. Ο αυτοκράτορας όφειλε να καταβάλλει 100.000 υπέρπυρα το χρόνο και να εκστρατεύει μαζί του. Εκστράτευσε με τους Τούρκους κατά της ελληνικής πόλης της Φιλαδελφείας! Στο εσωτερικό της Βασιλεύουσας η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη. Υπήρχαν δυναστικές έριδες των Παλαιολόγων, εμφύλιοι, εντονότερες θρησκευτικές διαμάχες μεταξύ Ενωπικών και Ανθενωπικών. Διώσεις περιοχών από τους μισθοφόρους του βυζαντινού «στρατού».

Το 1393 ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Παλαιολόγος επισκέπτεται τη Βενετία για βοήθεια. Στις 3 Ιουνίου 1400 βρίσκεται στο Παρίσι, όπου μένει τριάντισι ολόκληρα χρόνια (!) μακράν της διοίκησης της Πόλης. Ο Κάρολος Στ' τον συμπάθησε και τον συντηρούσε. «Εκάλει αυτόν εις συμπόσια και παντίας εορτίας και συγγενικούς γάμους».

Ο Ιωάννης Παλαιολόγος σ' ένα παρόμοιο ταξίδι από τη Βενετία στο Παρίσι χρειάστηκε να δανειστεί από τους τραπεζίτες του Αγίου Μάρκου. Οι Βενετοί, που του δάνεισαν τα οδοιπορικά, με την επιστροφή του απ' το Παρίσι δεν του επέτρεψαν τον απόπλου από τη Βενετία. Έτσι ο αυτοκράτωρ έγραψε στο γιο του Ανδρόνικο Παλαιολόγο «να εξεύρη χρήματα από των ιερών κειμηλίων και άλλων βασιλικών κτημάτων».

Η Πόλη έμοιαζε με «σαιπομένο καρπό» στο δένδρο της Ανατολής, έτοιμο να πέσει πολύ πριν από την Αλωση. Οι Τούρκοι της έδιναν «χάρη» έχοντας στραμμένη την προσοχή τους αλλού: στη διείσδυση λ.χ. ίσαμε τον Δούναβη.

Στο τέλος, από μια... «κερκόπορτα» πέρασαν τάχατες...

«...αρχάμενοι καθάπερ πύλης ανοιχθείσης κατὰ πολλήν ἤδη
του κωλύσοντος ερημίαν οι πολέμιοι πάσαν ἐπόρθουν και
έκαιον την Ρωμαίων χώραν...»

(Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, V.5, έκδ. Βόννης, Α', σ. 140.9-11)

ΤΟ

Μ του ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΑΒΒΙΔΗ
αναληρωτή καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ε το γενικό όρο «*τουρκική κατάκτηση του Βυζαντίου*» εννοείται η μακρά περίοδος αντιπαράθεσης ενάμιση και πλέον αιώνα ανάμεσα στους Τουρκομάνους και τους Οθωμανούς αφ' ενός και στην παλαιολόγεια Βυζαντινή δυναστεία αφ' ετέρου (περίπου 1300-1453), κατά την εποχή της μετασελιτζουκικής εποχής των μικρασιατικών τουρκομανικών εμιράτων (μπεηλικιών), ισχυρότερο ανάμεσα στα οποία πρόβαλε το οθωμανικό. Το τελευταίο σταδια-

κά μέσα στον πρώτο αιώνα των μεγάλων οθωμανικών κατακτήσεων (14ο) μετεξελίχθηκε στην ισχυρότερη μουσουλμανική αυτοκρατορία που είχε ποτέ δει ο κόσμος της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου –μιας αυτοκρατορίας που απλώθηκε σε τρεις ηπείρους (δυτική ασιατική, κεντρική-ανατολική ευρωπαϊκή, βορειοαφρικανική) για περισσότερους από έξι αιώνες.

Στο πλαίσιο του προαναφερόμενου όρου, όμως, πρέπει να συμπεριλαμβάνεται και η επίσης σημαντική περίοδος της οθωμανικής κατάκτησης των τελευταίων (μετά την Αλωση) μεσαιωνικών ελληνικών προπυργίων, δηλαδή του Δεσποιάτου του Μορέως (1460/61), της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1461), του ημι-αυτόνομου κράτους της Θεσσαλίας (μεταξύ 1454 και 1470) και του αυτόνομου κράτους της Ηπείρου

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

(μεταξύ 1449 και 1479), το οποίο όμως ήδη από το 14ο αιώνα είχε περιπέσει σε παρακμή και διαφεντευόταν συχνά από ξένους δυναστικούς οίκους των Βαλκανίων και της Δύσης. Το άρθρο πάντως που ακολουθεί εξετάζει την περίοδο ως τις παραμονές της Αλωσης του 1453.

Οι πρώτες κατακτήσεις ως το 1354

Αν και η χρονολογία της μάχης του Βαφέως της Βιθυνίας (κοντά στη Νικομήδεια), τον Ιούλιο του 1302 μ.Χ., θεωρείται συνήθως αφετηριακό σημείο για τις βυζαντινοοθωμανικές συγκρούσεις, εν τούτοις προηγείται χρονικά μια άλλη βυζαντινή ήττα από τους Οθωμανούς, εκείνη των ιρανοφώνων Αλανών μισθοφόρων της Αυτοκρατορίας, το 1298. Στον Βαφέα, πάντως, ο εμίρης **Οσμάν Α΄ Γαζίς** (1288/89-1326), ιδρυτής και αρχηγέτης της οθωμανικής δυναστείας, κατόρθωσε να νικήσει μεγάλο

βυζαντινό στρατό σε τακτική μάχη, προοιωνιζόμενος τα όσα έμελλε να ακολουθήσουν. Πράγματι, μέσα σε λιγότερο από τρεις δεκαετίες η οθωμανική επικράτηση στη βορειοδυτική Μικρά Ασία υπήρξε πλήρης. Λίγα χρόνια μετά τη σύγκρουση στον Βαφέα, μόνο οι μεγάλες και οχυρωμένες πόλεις της ευρύτερης περιοχής (βορειοδυτική και δυτική Ανατολία) παρέμεναν ανάλωτες, όπως η Νίκαια, η Νικομήδεια, η Προύσα, η Ηράκλεια του Πόντου (Ποντοπράκλεια), οι Σάρδεις, η Φιλαδέλφεια, η Φώκαια, η Μαγνησία, η Εφέσος και η Σμύρνη.

Από το 1304 περίπου εμφανίζεται ισχυρό στη δυτική μικρασιατική ακτή και το αντίζηλο των Οθωμανών τουρκομανικό εμιράτο του Αϊδινίου (αρχικά στις Τράλλεις και αργότερα στη Σμύρνη), η δε ανυπαλότητα των «Αϊδινόγληδων» προς τους Οθωμανούς θα ευνοήσει προσωρινά το Βυζάντιο. Για να

1. Εικονογράφηση από τη «Μυθιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου». Παριστάνει τους στρατιώτες με στολές Βυζαντινών του 14ου αιώνα (Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας).
2. Ανάγλυφη παράσταση Σελτζούκων ιππέων του 12ου αιώνα μ.Χ. την περίοδο της επέκτασης σε βάρος του Βυζαντίου

3

3. Ο ιδρυτής της οθωμανικής δυναστείας Οσμάν Α' Γαζής (1288-1326) σε σύγχρονη τουρκική ανιστορική παράσταση.

4. Αποτύπωση ανάγλυφου (12ος αιώνας μ.Χ.) με παράσταση Βυζαντινού στρατιώτη (Αρχαιολογικό Μουσείο Φιλιππούπολης).

5. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός, ο οποίος υποστηρίχθηκε από τους Οθωμανούς στη διαμάχη του με τους Παλαιολόγους

αντιμετωπίσει τον τουρκικό κίνδυνο, ο αυτοκράτορας **Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος** (1282-1328) αναγκάστηκε να καταφύγει στις μισθοφορικές υπηρεσίες των «Αλμογαβάρων» της Καταλανικής Εταιρείας υπό τον **Ρογήρο ντε Φλορ**, που αρχικά πέτυχαν ορισμένες νίκες στη βορειοδυτική Μικρά Ασία (1303-1304). Μετά τον ύποπτο όμως θάνατο του αρχηγού τους, πέρασαν στα ευρωπαϊκά εδάφη του Βυζαντίου, όπου άφησαν πολύ σκοτεινή φήμη διαπράττοντας μεγάλες καταστροφές και λεηλασίες (Θράκη, Μακεδονία, Αγίον Όρος, κεντρική Ελλάδα). Στο μεταξύ οι Οθωμανοί είχαν ήδη προβληθεί ως ένα από τα ισχυρότερα εμιράτα, με σημαντικές κατακτήσεις σε βάρος του Βυζαντίου από το 1306 (κατάκτηση Βηλοκώματος/Μπιλειτζίκ, τελευταίου βυζαντινού οχυρού εντός της ζώνης των οθωμανικών κτήσεων) ως το 1317, που ο Οσμάν Α' ξεκίνησε την πολιορκία της Προύσας –την ίδια χρονιά που οι Τουρκομάνοι του Αϊδινίου έγιναν κύριοι της Σμύρνης.

Η οθωμανική επέλαση φαινόταν δύσκολο να αναχαιπιστεί. Τον Απρίλιο του 1326, έπειτα από πολύχρονη πολιορκία, έπεσε η Προύσα στο γιο και διάδοχο του Οσμάν Α', τον **Ορχάν Γαζή** (1326-1362), ο οποίος την έκανε πρώτη πρωτεύουσα του νεοπαγούς οθωμανικού κράτους, συνεχίζοντας τη σταδιακή αφαίρεση εδαφών από την Αυτοκρατορία. Εκεί, στην Προύσα, κόπηκε και το πρώτο αργυρό νόμι-

4

Μέσα σε λιγότερο από τρεις δεκαετίες η οθωμανική επικράτηση στη Βορειοδυτική Μικρά Ασία υπήρξε πλήρης

6. Ο Μουράτ Α' Γαζής εδραίωσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μικρογραφία χειρογράφου του 16ου αιώνα (Βιβλιοθήκη Τορ Καρί, Κωνσταντινούπολη)

6

σμα («ακτσέ»/«άσπρον») των Οθωμανών (1327). Στη συνέχεια (1328-1329) οι οθωμανικές νίκες επί των Βυζαντινών στις μάχες των Πελεκάνου/Μάλιεπε και Φιλοκρήνης/Φιλιγκρίν (νοτιοανατολικά της Χαλκηδόνας/Καντίκιοι) έθεσαν τις προϋποθέσεις για την ολοκληρωτική κατάληψη της Βιθυνίας, δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα στο νέο Βυζαντινό αυτοκράτορα **Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο** (1328-1341), που υποχρεώθηκε το 1330 να υπογράψει με τον Ορχάν την πρώτη μαρτυρούμενη επίσημη βυζαντινοοθωμανική συνθήκη. Παρ' όλ' αυτά, οι Οθωμανοί ξεκίνησαν τις πολιορκίες της Νικομήδειας/Ιζμίτ και της Νίκαιας/Ιζνίκ: η τελευταία αλώθηκε το Μάρτιο του 1331, ενώ σε απόγνωση ο Ανδρόνικος Γ' επιχειρούσε να δημιουργήσει αντιπερισπασμό συνάπτοντας ανενεργό συμμαχία με τους Τουρκομάνους των εμιράτων του Αϊδινίου και του Σαρουχάν της Μαγνησίας/Μανίσα. Ετσι, το

1332, στη δεύτερη βυζαντινοοθωμανική συνθήκη, ο αυτοκράτορας υποχρεώθηκε να καταβάλει 12 χιλιάδες χρυσά νομίσματα στο θριαμβευτή Ορχάν, που απότοπος συνέχισε την πολιορκία της Νικομήδειας, τελευταίου πια βυζαντινού οχυρού της Βιθυνίας, που κι αυτό έπεσε το 1337.

Ενώ ο Ορχάν προχωρούσε στην ισχυροποίηση του κράτους του, το Βυζάντιο, αντιμετωπίζοντας σοβαρά προβλήματα στα Βαλκάνια από τους Σέρβους και τους Βουλγάρους, προσπάθησε να δραστηριοποιηθεί στο Αιγαίο, όπου παρουσιάστηκε ανέλπιστος σύμμαχος ο δυναμικός εμίρης του Αϊδινίου, **Ουμούρ μπέης** (ο γνωστός Ουμούρ πασάς των τουρκικών έμμετρων επών), που βοήθησε τον Ανδρόνικο Γ' να προστατεύσει από τις επιθέσεις των Λατίνων ορισμένες κτήσεις του στα ιωνικά παράλια και τα απέναντι νησιά (Φώκαια, Χίος, Λέσβος, 1334-1335). Η πλούσια δράση του Ουμούρ στο Βυζάντιο ως το 1343-1344, όπου αναμίχθηκε στις εμφύλιες έριδες της εποχής σε συνεργασία με το φίλο του **Ιωάννη Καντακουζηνό** (το μελλοντικό αυτοκράτορα-σφετεριστή), δημιούργησε αντίβαρο στην οθωμανική επέκταση, έως ότου ένας δυτικός ναυτικός σταυροφορικός συνασπισμός κατά του εμιράτου του Αϊδινίου είχε αποτέλεσμα την απώλεια της Σμύρνης για τον Ουμούρ, που έχασε και τη ζωή του προ-

10. Ο Ιωάννης Η' Παλαιολόγος, επί των ημερών του οποίου κυριεύθηκε από τους Τούρκους η Θεσσαλονίκη. Μετάλλιο (1439) του Πιζανέλο

9. Ο Ρογήρος ντε Φλορ, αρχηγός της μισθοφορικής «Καταλανικής Εταιρείας», εισέρχεται στην Κωνσταντινούπολη.
11. Σερβικό νόμισμα με τη μορφή του πρίγκιπα Λαζάρου

σταυροφορία» των Σέρβων συμμάχων του Βυζαντίου είχε συντριβεί από τον οθωμανικό στρατό (Σεπτέμβριος 1371) στο Τσερνομονάνο του Εβρου, δυτικά της Αδριανούπολης. Αλλά, παρά τη βυζαντινή υποτέλεια, οι Οθωμανοί συνέχισαν τα επόμενα χρόνια ακατάπαυστα τις κατακτήσεις τους, καταλαμβάνοντας τις Σέρρες (1383), τη Βέροια (1384/85), τη Σόφια, (1385), τη Ναϊσό (1386) και τη Θεσσαλονίκη προσωρινά το 1387 (ώς το 1403), ενώ από το 1387 επίσης άρχισε σειρά απειλητικών οθωμανικών επιδρομών στο νότιο ελλαδικό χώρο, και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο/Μορέα. Λίγο μετά, νέος εκτενής σερβικός συνασπισμός κατά του Μουράτ συντρίφτηκε στην πολύνεκρη πρώτη μάχη του Κοσσυφοπεδίου (Κοσόβου), τον Ιούνιο του 1389, όπου πάντως βρήκε το θάνατο ο σουλτάνος, μέσα στο ίδιο το στρατόπεδό του από τον ήρωα των μεσαιωνικών σερβικών επών, **Μίλος Κόμπιλιτς**. Ο διάδοχος νέος σουλτάνος, **Βαγιαζήτ Α'** (1389-1402), ο επονομαζόμενος «Γίλντιρμ» (=Κεραυνός), τελικά συνέλαβε και εκτέλεσε στο πεδίο της μάχης το Σέρβο πρίγκιπα Λάζαρο, καταφέροντας καίριο πλήγμα στη βαλκανική αντίσταση κατά της οθωμανικής προέλασης και απομονώνοντας ακόμη περισσότερο την

Με τη μεθοδική στρατολόγηση και τον εξισλαμισμό χριστιανοπαίδων δημιουργήθηκαν τα περιβόητα σώματα των γενίτσαρων

Κωνσταντινούπολη, αναμειγνυόμενος επιτυχώς στις βυζαντινές εσωτερικές δυναστικές έριδες: παραγκώνισε τον ατυχή Ιωάννη Ε' προς όφελος του εγγονού του, Ιωάννη Ζ', και εξανάγκασε τον ίδιο το διάδοχο Μανουήλ (Β') Παλαιολόγο να συνοδεύσει τα σουλτανικά στρατεύματα στη μικρασιατική εκστρατεία του 1390, καιά την οποία το τελευταίο άπαρτο βυζαντινό οχυρό της Ανατολίας, η Φιλαδέλφεια/Αλά Σεχίρ, παραδόθηκε στον Βαγιαζήτ. Ο τελευταίος στη συνέχεια επέδραμε εν νέου κατά του Μορέως (1391-1395) και της Θεσσαλίας (1392/93), ενώ και η Βουλγαρία αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την οθωμανική επικυριαρχία (μέσα του 1393).

Ο μως βασικός στόχος του «Κεραυνού» ήταν η κατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Το 1394 άρχισε πολύχρονη πολιορκία της (ως το 1402), χτίζοντας στην ασιατική όχθη του Βοσπόρου το «Αναντολού Χισάρ» (=φρούριο της Μικράς Ασίας, 1395) και αφυπνίζοντας –αν και χωρίς αποτέλεσμα– τους Βαλκάνιους ηγεμόνες που δεν είχαν ακόμη υποταχθεί. Ετσι, τεράστιος δυτικός συνασπισμός υπό το βασιλιά της Ουγγαρίας **Σιγισμούνδο** (μετέπειτα άγιο Ρωμαιο αυτοκράτορα το 1411-1437) και με τη ναυτική συνεργασία της Βενετίας και της Γένουας ξεκίνησε τη μεγάλη «Σταυροφορία της Νικόπολης» (Βουλγαρίας), που έληξε άδοξα με τη συντριβή της το Σεπτέμβριο του 1396. Ο θριαμβευτής Βαγιαζήτ συνέχισε την πολιορκία της Βασιλεύουσας, στέλνοντας παράλληλα νέα κύματα εισβολών στον Μορέα

(1396/97) υπό τον περιβόητο στρατηγό του, τον αρ-
νησιδερσκο μπέν **Εβρενός**, αναγκάζοντας τον α-
πελπισμένο **Μανουήλ Β'** (1391-1425) να πραγμα-
τοποιήσει πολύχρονο ταξίδι απελπισίας στη Δύση
ζητώντας ενισχύσεις. Λίγο πριν από την επιστροφή
του στο Βυζάντιο (1403), έμελλε να πληροφορηθεί
την ήττα και αιχμαλωσία του Βαγιαζίτ από τους
Μογγόλους του περιβόητου **Ταμερλάνου** στη μάχη
της Αγκυρας, στις 28 Ιουλίου του 1402 –μια ήττα που
αφ' ενός βύθισε το σουλτανάτο σε βαθιά κρίση και
μία δεκαετία εμφυλίων πολέμων (1403-1413) και
αφ' ετέρου έδωσε μία σχεδόν πεννιτάχρονη παρά-
ταση επιβίωσης στο πληγωμένο Βυζάντιο.

Η τελική υποχώρηση του Βυζαντίου και η πτώση των Βαλκανίων ως την Αλωση του 1453

Το Βυζάντιο, εκμεταλλευόμενο τις ενδοτουρκι-
κές διαμάχες, κατόρθωσε με επικερδή συνθήκη
(1403) με τον **Σουλεϊμάν Α'** «Τσελεμπί» (= Πρί-
γκιπα) –το γιο του Βαγιαζίτ που επικράτησε ως
διάδοχος σουλτάνος στις ευρωπαϊκές κτήσεις του
σουλτανάτου (δηλαδή στη «Ρουμेलία», εκ του τουρ-
κικού «Ρουμ-ιλί» = επικράτεια των Ρωμίων/Βυζα-
ντινών)– να ανακαταλάβει τη Θεσσαλονίκη, τμήμα
γύρω από τη Βασιλεύουσα και ορισμένα νησιά του
Αιγαίου. Επίσης, η επιτυχημένη επιλογή του Μα-
νουήλ Β' να υποστηρίξει τον τελικό νικητή της ο-
θωμανικής εμφύλιας διαμάχης, **Μεχμέτ-Μωάμεθ
Α'** Τσελεμπί (1413-1421), οδήγησε τις δύο αυτο-
κρατορίες σε μια ανάπαυλα κατά την οποία ο Βυζα-
ντινός ηγεμόνας φρόντισε για την οχύρωση του
Μορέως με το Εξαμίλιο τείχος του Ισθμού (1415-
1416). Η ατυχής όμως στη συνέχεια επιλογή του
Μανουήλ να υποστηρίξει το 1421 τον αντιαπαιτητή
του διαδόχου σουλτάνου, Μουράτ Β' (1421-1444 και
1446-1451), τον Μουσταφά επονομαζόμενο «Νιουζ-
μέ» (= Πλαστό), έμελλε να έχει ολέθρια αποτελέ-
σματα για το Βυζάντιο, αφού ο νέος μεγάλος κατα-
κτητής Μουράτ ξεκίνησε μεθοδικά την εκδίκνσή
του πολιορκώντας στενά Κωνσταντινούπολη και
Θεσσαλονίκη (1422), στέλνοντας, λίγο μετά, μεγά-
λες στρατιές εισβολής στον Μορέα υπό τον περι-
βόητο μπέν **Τουραχάν**, που κατέστρεψε τις οχυρώ-
σεις του Ισθμού και λεηλάτησε την περιοχή ανηλε-
ώς (1423, 1431).

Τρομοκρατημένος ο Βυζαντινός διοικητής Θεσ-
σαλονίκης, αποφάσισε να θέσει τη βυζαντινή συ-
μπρωτεύουσα υπό βενετική προστασία (1423), ενώ
ο απογοητευμένος γέροντας Μανουήλ Β' αναγκά-
στηκε να γίνει και πάλι φόρου υποτελής στο σουλ-
τανάτο (1424).

Το πρόβλημα της εκβιαστικής απαίτησης της Δύ-
σης για Ένωση των Εκκλησιών ως όρο απαράβατο
για την αποστολή ενισχύσεων στην Ανατολική Αυ-
τοκρατορία, το αντιμετώπισε πιο έντονα ο διάδοχος
του Μανουήλ, **Ιωάννης Η Παλαιολόγος** (1425-

12. Βυζαντινό
κράνος,
με γείσο, του
13ου αιώνα μ.Χ.

12

1448), που την άνοιξη του 1430 είδε τη Θεσσαλονί-
κη να πολιορκείται και να πέφτει στην εξουσία του
Μουράτ, που έσυρε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού
της στην αιχμαλωσία. Αργότερα την ίδια χρονιά
(Οκτώβριος), ο Οθωμανός σιραιογός **Σινάν** πασάς
έπεισε τους κατοίκους των Ιωαννίνων να παραδο-
θούν, παραχωρώντας τους προνομιακό «ορισμό»
και υπενθυμίζοντάς τους τα παθήματα των Θεσσα-
λονικέων. Η κίνηση απελπισίας του Ιωάννη Η' στη
Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) για
αναγνώριση της παπικής πρωτοκαθεδρίας δεν είχε
αποτελέσματα, αφού δεν έγινε ποτέ αποδεκτή στο
Βυζάντιο, ενώ οι Οθωμανοί συνέχισαν ακάθεκτοι
την προέλασή τους στα Βαλκάνια, όπου συνάντη-
σαν την πρώτη αξιόλογη αντίσταση από τον ήρωα
της μεσαιωνικής Αλβανίας, τον βυζαντινής κατα-
γωγής (αλλά και μνημένο στο Ισλάμ) Γεώργιο Κα-
στριώτη-Σκεντέρμπεη («Ισκεντέρ μπέν», δηλαδή
«μπέν Αλέξανδρος»). Ο τελευταίος έμελλε από το
1443 ως το θάνατό του το 1468 να αποκρούσει δεκα-
τρείς οθωμανικές εισβολές στην επικράτειά του,
παραμένοντας αδούλωτος έως ότου η προδοσία των
Βενετιών οionenί συμμάχων του (που είχαν συγκε-
κριμένες βλέψεις στα ανατολικά παράλια της

13. Ο ήρωας
των Σέρβων
στη μάχη του
Κοσσυφοπεδίου
Μίλος Κόμπιλιτς

13

**Οι Οθωμανοί στα Βαλκάνια συνάντησαν
την πρώτη αξιόλογη αντίσταση από τον ήρωα
της μεσαιωνικής Αλβανίας, τον Σκεντέρμπεη**

Οι χριστιανοί ηγεμόνες ηττήθηκαν διαδοχικά από τους Οθωμανούς. Ο Ούγγρος Λαδίσλαος Α' (14), ο Τρανσυλβανός Ουννάδης (15), ο Βυζαντινός Παλαιολόγος (16) και έμεινε τελευταία εστία αντίστασης ο Αλβανός Σκεντέρμπεης (17)

Αδριατικής) τον εξουδετέρωσε.

Η τελευταία μεγάλη σταυροφορική επιχείρηση κατά των Οθωμανών στα Βαλκάνια συνάσπισε το βασιλιά της Ουγγαρίας **Λαδίσλαο Α'**, το βοεδόδα της Τρανσυλβανίας **Ιωάννη Ουννάδη-Κορβίνο** και το δεσπότη των Σέρβων **Γεώργιο Μπράνκοβιτς**, που αργότερα θα διαδραματίσει προδοτικό ρόλο σε βάρος της αντίστασης του Ουννάδη της Τρανσυλβανίας και Ουγγαρίας. Οι συνασπισμένες δυνάμεις των τριών προήλασαν νικηφόρα ως τη

Ο ασφυκτικός κλοιός που δημιουργήθηκε οδήγησε αναπόφευκτα στην επική εκείνη πολιορκία των 54 ημερών και στην πτώση

Ναϊσσό/Νις (τέλη 1443), πετυχαίνοντας πρόσκαιρη ανακωχή με τον Μουράτ Β', ο οποίος όμως ένα χρόνο αργότερα, το Νοέμβριο του 1444, συνέτριψε τελικά το συνασπισμένο χριστιανικό στρατό στην επονομαζόμενη «Σταυροφορία της Βάρνας», που είχε καταστροφικά για τους χριστιανούς των Βαλκανίων αποτελέσματα. Ακολούθησαν νέες λεηλασίες του Μορέως από το γηραιό πλέον Τουραχάν μπέη, που υποχρέωσε το δεσπότη **Κωνσταντίνο Παλαιολόγο** (που λίγο αργότερα θα γίνει ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου) να γίνει φόρου υποτελής του σουλτανάτου (1446), ενώ και ο ηρωικός Ουννάδης της Τρανσυλβανίας (ήδη αντιβασιλιάς της Ουγγαρίας την περίοδο 1445/46, 1456) εγκαταλείμμενος από τους Βλάχους (Ρουμάνους) συμμάχους του, υπέστη νέα σοβαρή ήττα από τον Μουράτ στη δεύτερη μάχη του Κοσόβου (Οκτώβριος 1448), παραμένοντας μάλιστα αιχμάλωτος στα χέρια του αιγυπτιακού Σέρβου «συμμάχου» του **Μπράνκοβιτς** και αφήνοντας ουσιαστικά το Βαλκανικό αντιτουρκικό αγώνα μόνο στον Σκεντέρμπεη της Αλβανίας.

Την καθοριστική επίθεση του σουλτανάτου θα αντιμετωπίσει ο ύστατος των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, **Κωνσταντίνος ΙΑ' Παλαιολόγος-Δραγάσης** (1449-1453), ιδιαίτερα όταν στη θέση του Μουράτ ανήλθε στον οθωμανικό θρόνο (1451) ο φιλόδοξος γιος του, ο περιβόητος **Μεχμέτ-Μωάμεθ Β' «Φατίχ»** [= Πορθητής (1444-1446 και 1451-1481)], που πήρε το ένδοξο αυτό προσωνύμιο λόγω των κατακτήσεών του όχι μόνο της ίδιας της Κωνσταντινούπολης, αλλά και άλλων κέντρων του μεσαιωνικού Ελληνισμού, των Βαλκανίων και της Ανατολής. Το σκηνικό για την Αλωση της 29ης Μαΐου 1453 «στήθηκε» μεταξύ Απριλίου και Αυγούστου του 1452, όταν ανάμεσα στις άλλες μεθοδικές του προετοιμασίες ο Μεχμέτ κατασκεύασε στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου το «φρούριο της Ρουμελίας» («Ρούμελι Χισάρ»), αποκλείοντας τη Βασιλεύουσα από δυνατότητα θαλάσσιων ενισχύσεων, ενώ παράλληλα έστειλε τον ακόμη δραστήριο Τουραχάν και πάλι στην Πελοπόννησο για να εμποδίσει την αποστολή ενισχύσεων στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο εκ μέρους των αδελφών του, δεσποτών του Μορέως. Ετσι, ο ασφυκτικός κλοιός που δημιουργήθηκε οδήγησε αναπόφευκτα στην επική εκείνη πολιορκία των 54 ημερών (5/6 Απριλίου-29 Μαΐου 1453) και στην τελική πτώση.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Το κείμενο αυτό βασίζεται σε σχετικές ενότητες του βιβλίου του συγγραφέα με τίτλο *Η Υστερη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και ο μεσαιωνικός Ελληνισμός (1025-1461 μ.Χ.). Ιστορική επισκόπηση*, που ετοιμάζεται για έκδοση από τις εκδόσεις Πατάκη (Αθήνα 2003).

12ος αι.

Πρωτοεμφανίζεται το ερωτικό μυθιστόρημα στη βυζαντινή γραμματεία. Στην ουσία αναπαριστούν αρχαία δράματα.

1242

Γεννιέται ο Γεώργιος Παχυμέρης.

Μέσα 13ου αι.

Στο βασίλειο της Νίκαιας επανεμφανίζεται το ερωτικό μυθιστόρημα. Στα έργα αναπαριστώνται σκηνές της σύγχρονης βυζαντινής ζωής με πρωταγωνιστές Βυζαντινούς, Λατίνους και Σαρακηνούς. Πρόκειται για τα Παλαιολόγεια μυθιστορήματα.

1258-1307

Ο Παχυμέρης εκδίδει το έργο *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, αποτελούμενο από 13 βιβλία, το οποίο καλύπτει τη βασιλεία του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282) και ένα μέρος της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου. Το έργο συνιστά πολύτιμη πηγή της βυζαντινής ιστορίας αυτής της πολυτάραχης περιόδου. Παράλληλα ο Γεώργιος Ακροπολίτης στη *Χρονική Συγγραφή* του δικαιώνει τις παρασκηνιακές ενέργειες του Μιχαήλ Η' που τον έφεραν στο θρόνο. Ο Ακροπολίτης αναλαμβάνει την επανασύσταση του βυζαντινού εκπαιδευτικού συστήματος.

1270-1332

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ικανός ρήτορας, καταφέρνει να κερδίσει την απόλυτη εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου.

1330

Ο Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος υπογράφει με τον Οθωμανό Ορχάν Γαζή την πρώτη επίσημη βυζαντινοοθωμανική συνθήκη. Το γεγονός δεν θα εμποδίσει τους

Οθωμανούς να πολιορκήσουν και να καταλάβουν προπύργια του Βυζαντίου στη Μικρά Ασία.

1335

Ο ιερομόναχος Ματθαίος Βλάσταρης συντάσσει το *Σύνταγμα κατά στοιχείον*, μία εμπειριστικωμένη σύνοψη κανόνων δικαίου που έλαβε ευρεία χρήση από τους εκπροσώπους του κλήρου, οι οποίοι είχαν και τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα.

1345

Ο δικαιοφύλαξ της Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος συντάσσει την *Εξάβιβλο*, ύλη αστικού και ποινικού δικαίου, απευθυνόμενη στους κοσμικούς δικαστές.

1350 περ.

Ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης εκδίδει το έργο *Διάλογος πλουσίων και πενήτων*, στο οποίο καταδικάζεται ο

πλούσιος από την πλευρά της χριστιανικής ηθικής.

Μέσα 14ου αι.

Ο λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς θεωρεί μέσα από το έργο του ότι το εμπόριο συχνά αποφέρει πλουτισμό, είναι όμως πολλές φορές συνυφασμένο με την ανεντιμότητα. Ο Γρηγοράς ασχολείται επίσης με τη συγγραφή της ρωμαϊκής ιστορίας. Στο έργο του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού τίθεται η αρχή ότι το χρήμα οφείλει να χρησιμοποιείται για το κοινό καλό. Παράλληλα στηλιτεύεται η προκλητική συμπεριφορά των νεόπλουτων. Το έργο του Καντακουζηνού αναφέρεται στα γεγονότα αυτής της περιόδου, μέσα από το πρίσμα και την οπτική ενός αυτοκράτορα.

1352

Οι Οθωμανοί αποκτούν βυζαντινές περιοχές στη Θράκη, εγκαινιάζοντας την παρουσία τους στην Ευρώπη.

1389

Μάχη στο Κοσσυφοπέδιο. Νίκη των Οθωμανών επί των Σέρβων.

1430

Πτώση της Θεσσαλονίκης στον Μουράτ Β'.

1438-1439

Στη Σύνοδο της Φεράρας αποτυγχάνει η προσπάθεια για σύμπλευση Δυτικών και Βυζαντινών στην αντιμετώπιση του οθωμανικού κινδύνου.

1453

Πτώση Κωνσταντινούπολης, τερματισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Ο Μωάμεθ Β' Φατίχ ή Πορθητής εισέρχεται στην Κωνσταντινούπολη. Σύγχρονη τουρκική ανιστορική παράσταση

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ

Του ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ
κύριου ερευνητή Ινστιτούτου Βυζαντινών
Ερευνών/Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών

Ενας από τους επιφανέστερους και παραγωγικότερους συγγραφείς όχι μόνο της εποχής των Παλαιολόγων, αλλά γενικά όλης της βυζαντινής λογοτεχνίας, είναι ο «πολυῖστωρ» [όπως τον είχε χαρακτηρίσει ο Καρλ Κρουμπάχερ (Karl Krumbacher), *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', Αθήνα 1900, 584] **Γεώργιος Παχυμέρης**. Αλλά για τις λεπτομέρειες της ζωής και της δράσης του σπουδαίου αυτού στοχαστή της υστεροβυζαντινής εποχής ελάχιστα είναι γνωστά, όσο κι αν αυτό φαίνεται παράδοξο. Τα στοιχεία που διαθέτουμε σχεδόν εξαντλούνται σε μια εκτενέστατη «αυτοβιογραφική» αναφορά στο προοίμιο της *Ιστορίας* του και ελάχιστα στοιχεία προστίθενται από το υπόλοιπο έργο του ή από άλλες πηγές. Όπως γράφει, *Γεώργιος Κωνσταντινopolίτης μὲν τὸ ἀνέκαθεν, ἐν Νικαίᾳ δὲ καὶ γεννηθεὶς καὶ τραφεὶς, ἐν Κωνσταντίνου δὲ καταστάς αὐθις, ὅτε Θεοῦ νεύματι ὑπὸ Ῥωμαίους αὐτὴ ἐγένετο, ἔτη γεγονώς ἔκοσιν ἑνὸς δέοντος τηλικάδε, καὶ κλήρω δοθεὶς θείῳ καὶ ἀξιώμασιν ἐκκλησιαστικοῖς διατρέψας καὶ ἕως καὶ ἐς πρωτεκδικὸν φθάσας τμηρῶν, ἔτι δὲ καὶ ἐν ἀνακτόρων εἰς δικαιοφύλακα τμηθεὶς, τάδε ξυνέγραψεν...*

1. Ο επιφανής λόγιος της παλαιολογίας περιόδου Γεώργιος Παχυμέρης. Εικονογράφηση της σελίδας τίτλου βιβλίου του.

2. Λατινική έκδοση φιλοσοφικού βιβλίου του Γεωργίου Παχυμέρη (Βιβλιοθήκη Βασιλείας)

Ο Παχυμέρης λοιπόν γεννήθηκε στη Νίκαια, όπου και πέρασε τα παιδικά και τα εφηβικά του χρόνια και άρχισε τον πρώτο κύκλο των σπουδών του. Όμως δηλώνει με έμφαση ότι ήταν *Κωνσταντινopolίτης το ανέκαθεν*. Ήταν λοιπόν μέλος μιας από τις οικογένειες Κωνσταντινουπολιτών, που είχαν αναγκαστεί να καταφύγουν στη Νίκαια μετά την ά-

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΩΤΕΚΔΙΚΟΣ
ΘΕΟΥ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
Ο ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ

3. Ο λόγιος και φιλόσοφος αυτοκράτορας Θεόδωρος Β' Λάσκαρις. Μικρογραφία χειρογράφου (14ος αιώνας) της Ιστορίας του Γεωργίου Παχυμέρη (Βαυσαρική Κρατική Βιβλιοθήκη, Μόναχο)

Λωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204. Στην Κωνσταντινούπολη ο ίδιος βρέθηκε το 1261, μετά την ανακατάληψή της, και σε ηλικία 19 ετών, όπως σημειώνει, υποδεικνύοντας εμμέσως το έτος γέννησής του, το 1242. Η πρώτη εικοσαετία συνεισφέρει της ζωής του συμπίπτει με την τελική φάση της ιστορίας της αυτοκρατορίας της Νίκαιας: με τα χρόνια του ένδοξου **Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη** (1222-1254) και του αυτοκράτορα φιλοσόφου, αλλά και σπουδαιού λογίου **Θεόδωρου Β' Λασκάρεως** (1254-1258), καθώς και με το διάστημα που ακολούθησε, κατά το οποίο ως γνωστόν εκδηλώθηκαν οι έντονες παρασκηνιακές ενέργειες του **Μιχαήλ Παλαιολόγου**, που τον οδήγησαν στο θρόνο μετά τον παραγκωνισμό και την αποτρόπαια τύφλωση του νομίμου διαδόχου, του οκταετούς **Ιωάννη Δ' Λασκάρεως** (1258-1259). Οι εμπειρίες αυτές των εφηβικών του χρόνων ήταν καθοριστικές για τον προσανατολισμό του Παχυμέρη και για τη διαμόρφωση των προσωπικών του απόψεων. Στην Κωνσταντινούπολη συνέχισε τις σπουδές του και μεταξύ άλλων είχε δάσκαλο και τον ιστοριογράφο **Γεώργιο Ακροπολίτη**. Τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του, ως

Διοχέτευσε τις εμπειρίες του στο ιστοριογραφικό έργο του, τις «Συγγραφικές Ιστορίες», χάρη στο οποίο έγινε γνωστός

το 1308/1310 περίπου, που υπολογίζεται ότι πέθανε, τα πέρασε στην πρωτεύουσα, με ελάχιστες μετακινήσεις σε κοντινές περιοχές της Μικράς Ασίας. Εισήλθε στις τάξεις του κλήρου και υπηρέτησε ως διάκονος στην Αγία Σοφία. Δεν έλαβε άλλους βαθμούς της ιεροσύνης, αλλά κατέλαβε εκκλησιαστικά και πολιτικά αξιώματα: αρχικά εργάστηκε ως νοτάριος της παιριαρχικής γραμματείας και κατόπιν ως διδάσκαλος του Αποστόλου, υπομνηματογράφος, ιερομνήμων και τελικά πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Παράλληλα ανέπτυξε διδακτική δραστηριότητα, αλλά και ο ίδιος δεν δίνει περισσότερες λεπτομέρειες, και δεν προκύπτουν σχετικά στοιχεία από άλλες πηγές. Είχε επαφές και γνωριμίες με επιφανή μέλη των εκκλησιαστικών, αλλά και των ανακτορικών κύκλων, πρόσβαση σε έγγραφα και γενικά σε αρχειακό υλικό, καθώς και προσωπική εποπτεία των γεγονότων της βασιλείας του Μιχαήλ Η Παλαιολόγου (1259-1282) και της πρώτης εικοσιπενταετίας περίπου (1282-1307) της βασιλείας του **Ανδρόνικου Β'** (1282-1321). Διοχέτευσε τις εμπειρίες του αυτές στο ιστοριογραφικό έργο του, τις *Συγγραφικές Ιστορίες*, χάρη στο οποίο κυρίως έγινε γνωστός στους μεταγενέστερους.

Πριν όμως γίνει λόγος για τον Παχυμέρη ως ιστοριογράφο, πρέπει να γίνει σύντομη αναφορά

GEORGII PACHYMERII HIEROMNEMONIS, IN
UNIVERSAM FERRE ARISTOTELIS PHILOSOPHIAM, EPITO-
me, in qua & aliorum philosophorum, qui ante & post ipsum claruere, dogmata
sic enarrantur, ut iusti commentarii instar esse possint, & Graeco in Latinū sermo-
nem nunc primum summa fide ac diligentia conuersa, à Clariss. viro D. PHILIPPO BECHIO, Philosopho, Medico, atq. in egra Aca-
demia Basiliensi professore Dialectico ordinario.

SUBIUNCTVS EST HVIC PERIPATETICO, PHILOSOPHVS
Platonici, Synesius Cyrenaeus, per Ianum Cornarium Medicū, Physicum, nunc
primum Latinū factus, cuius scriptorum argumenta inuenies in
sequenti pagina, cum Indicibus verum copiosissimis.

BASILEAE, M^d LX^x

Cum gratia & privilegio Cæsareo ad decennium.
Et Regie Gall. Francisci II. ad sexennium.

4

5

4. Νόμισμα με τη μορφή του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα).
5. Φιλοσοφικό έργο του Γεωργίου Παχυμέρη στα λατινικά που εκδόθηκε στη Βασιλεία

και στα άλλα, εξίσου ενδιαφέροντα γραπτά του, που είναι σημαντικότερα και αποδεικνύουν την ευρύτητα των ενδιαφερόντων του και την πολυμάθειά του και φαίνεται ότι έχουν σχέση με τη δραστηριότητά του ως δασκάλου. Γενικά μπορούν να ενταχθούν στις ακόλουθες κατηγορίες: α) ρητορικά, β) φιλοσοφικοθρησκευτικά, γ) μαθηματικά-αστρονομία-μουσική και δ) ποιητικά.

Τα ρητορικά κείμενα του Παχυμέρη αποτελούν ιδιόμορφη περίπτωση. Δεν γράφτηκαν για να εκφωνηθούν δημόσιως ούτε έχουν σχέση με την επικαιρότητα και με την ενεργό ανάμιξη του στα κοινά της εποχής του, αλλά συνδέονται με τη θεωρία της ρητορικής, καθώς ανάγονται στα αντίστοιχα πρότυπα της ύστερης αρχαιότητας –και ειδικότερα της αποκαλούμενης *δευτέρας σοφιστικής*– οπότε, όπως είναι γνωστό, με τα εγχειρίδια των ρητοροδιδασκάλων, και ιδίως του **Ερμογένη** (2ος-3ος αι. μ.Χ.) και του **Αφρονίου** (4ος αι. μ.Χ.), κωδικοποιήθηκαν οι θεωρητικές αρχές της διδασκαλίας της ρητορικής. Ο Παχυμέρης συνέθεσε τα κείμενά του, *προγυμνάσματα* (η προκαταρκτική και συνήδης στις σχολές διδασκαλίας της ρητορικής άσκηση, ένα είδος έκθεσης ιδεών) και *μελέτες* (περισσότερο σύνθετο είδος ανάπτυξης ενός συγκεκρι-

μένου θέματος), σύμφωνα με τα παραδεδομένα πρότυπα, πιθανότατα ως υποδείγματα προς συγγραφή παρόμοιων κειμένων και προσπαθώντας να ανανεώσει ένα είδος κάπως παραμελημένο από τους Βυζαντινούς λογίους. Στα κείμενα αυτά προβάλλει ο κλασικισμός και η ευρύτατη παιδεία του Παχυμέρη. Δεν είναι όμως εύκολα προσιτά, καθώς έχουν δημοσιευθεί σε παλαιές εκδόσεις: τα προγυμνάσματα από τον C. Walz, *Rhetores Graeci*, τόμ. Α' (Tübingen 1832) 549-596 και οι μελέτες από τον J.F. Boissonade, *Georgii Pachymeris Declamationes tredecim* (Paris 1848).

Το σημαντικό έργο του Παχυμέρη στον τομέα του σχολιασμού της αρχαίας φιλοσοφίας δεν έχει αξιολογηθεί πλήρως ούτε είναι ευρέως γνωστό. Στα παλαιότερα εγχειρίδια ιστορίας της βυζαντινής φιλοσοφίας γίνεται λόγος μόνο για τα εκτενή του σχόλια στον **Αριστοτέλη**, που αποτελούν και τον κύριο όγκο της σχολιαστικής του εργασίας. Αναλύει και υπομνηματίζει όλο το αριστοτελικό έργο, παραφράζοντας δυσνόητα σημεία και προσθέτοντας δικές του παρεμβάσεις και ερμηνείες. Τα σχόλια αυτά διασώζονται πλήρη σε περισσότερα από τρία

Αναλύει όλο το αριστοτελικό έργο, παραφράζοντας δυσνόητα σημεία και προσθέτοντας δικές του ερμηνείες

6. Μια άλλη
εικονογραφική
απόδοση του
Γεωργίου
Παχυμέρη από
μικρογραφία
χειρογράφου του
14ου αιώνα
(Βαυαρική
Κρατική
Βιβλιοθήκη,
Μόναχο)

6

νια χειρόγραφα και τμηματικά σε άλλα τόσα περίπου, αλλά παραμένουν ανέκδοτα σχεδόν στο σύνολό τους. Από το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο έχει δημοσιευθεί μόνο το πρώτο τμήμα, περί Λογικής (*Γεωργίου διακόνου πρωιεκδίκου και δικαιοφύλακος του Παχυμέρου Επιτομή της Αριστοτέλους Λογικής*, Parisiis, apud. M. Vascosanum 1548), ενώ πλήρες το έργο έχει δημοσιευθεί μόνο σε λατινική μετάφραση από το λόγιο Philippus Bechius, το 1560 στη Βασιλεία της Ελβετίας: *Georgii Pachymeris Hieromnemonis in universam fere Aristoteles Philosophiam Epitome*.

Αλλά η γενικότερη εικόνα των φιλοσοφικών ενασχολήσεων του Παχυμέρη έχει αλλάξει με τα νεότερα ευρήματα της έρευνας: πρόσφατα δημοσιεύθηκαν και του αποδίδονται και δύο συντομότερα φιλοσοφικά κείμενα. Πρόκειται για σχόλια στον *Παρμενίδη* του Πλάτωνα, που συμπληρώνουν τα σχόλια στον ίδιο διάλογο του Νεοπλατωνικού Πρόκλου (412-485) –που είχαν φθάσει ως εμάς ημιτελή– καθώς και για ένα σύντομο δοκίμιο *περί των διαλεκτικών τόπων του Βονθίου*. Ο Παχυμέρης επίσης είχε ασχοληθεί συστηματικά και με την αντιγραφή πλατωνικών διαλόγων, αλλά και σχολίων σε αυτούς, ιδιαίτερος σχολίων προερχομένων από κύκλους νεοπλατωνικούς. Τα σχόλια π.χ. του Αλεξανδρινού νεοπλατωνικού φιλοσόφου **Ερμεία** (Ε΄ αι.) στον πλατωνικό *Φαίδρο* διασώθηκαν ως τις μέρες μας χάρη στην πρωιοβουλία του Παχυμέρη να

**Διέσωσε την αρχαία παράδοση
των φυσικομαθηματικών και ανανέωσε
το ενδιαφέρον για τις θετικές επιστήμες**

τα αντιγράψει. Αλλιώς θα είχαν χαθεί.

Ο Παχυμέρης επίσης σχολίασε και τα κείμενα *περί ουρανίου ιεραρχίας, περί εκκλησιαστικής ιεραρχίας, περί μυστικής θεολογίας, περί θείων ονομάτων*, καθώς και τις επιστολές του Ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτη, συνδέοντας τη νεοπλατωνική φιλοσοφία και τη βυζαντινή θεολογία. Και στο χώρο των φιλοσοφικοθρησκευτικών δοκιμίων του συγκαταλέγεται και ένα σύντομο κείμενο *περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, με το οποίο παρουσιάζει και αυτός τα επιχειρήματά του σχετικά με τις διαφορές των δύο Εκκλησιών στο συγκεκριμένο θέμα, επιχειρώντας να τοποθετήσει το πρόβλημα στα δεδομένα της εποχής του.

Πολύ σημαντικό είναι και το σύγγραμμα *Τετραβιβλος ή Σύνταγμα των ιεσάρων μαθημάτων*, δηλαδή ο σχολιασμός των μαθημάτων της *τετρα-*

7

κτύος (αριθμητικής, γεωμετρίας, μουσικής, αστρονομίας). Η ανάπτυξη της αριθμητικής βασίζεται στον Αλεξανδρινό **Διόφαντο** (4ος αι. μ.Χ.), το τμήμα περί μουσικής έχει βάση τις παρατηρήσεις του **Κλαυδίου Πτολεμαίου** (2ος αι. μ.Χ.) στο έργο *Αρμονικά*, η γεωμετρία ακολουθεί τα *Στοιχεία* του **Ευκλείδη** (330-270 π.Χ.) και η αστρονομία το έργο του **Κλαυδίου Πτολεμαίου** *Μεγίστη Σύνταξις*. Με το έργο αυτό, που διασώζεται αυτόγραφο στον κώδικα 38 της Biblioteca Angelica της Ρώμης και σε άλλα τουλάχιστον 14 χειρόγραφα, ο Παχυμέρης διέσωσε την αρχαία παράδοση των φυσικομαθηματικών επιστημών και συνετέλεσε στην ανανέωση του ενδιαφέροντος για τις θετικές επιστήμες. Είναι δημοσιευμένο από τον P. Tannery, *Quadrivium de Georges Pachymere*, Città del Vaticano 1940.

Διασώζονται και πέντε στιχουργήματα του Παχυ-

8

μέρη, τέσσερα συντομότερα και ένα εκτενές: τα δύο είχαν συντεθεί ως είδος εμμέτρου προλόγου στα σχόλια του στον Αριστοτέλη και στο *Σύνταγμα των ιεσσάρων μαθημάτων*, το τρίτο παρατίθεται αυτόγραφο ύστερα από τα σχόλια του **Μιχαήλ Ψελλού** στα *Φυσικά* του Αριστοτέλη, που είχε αντιγράψει ο Παχυμέρης σε χειρόγραφο της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης της Φλωρεντίας. Το τέταρτο ποίημα περιτρέφεται γύρω από το θέμα της ματαιότητας του βίου. Εκτενέστερο και πολύ πιο ενδιαφέρον πρέπει να ήταν το πέμπτο ποίημα, η ποιητική αυτοβιογραφία του συγγραφέα, η οποία δυστυχώς έχει διασωθεί μόνο σε αποσπάσματα στη *Ροδωνιά*, μια ανθολογία γνωμολογικού περιεχομένου που συντάξε προς το τέλος του 14ου αιώνα ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας **Μακάριος Χρυσοκέφαλος**. Η ποιητική αυτή αυτοβιογραφία, ο πρόλογος των Αριστοτελικών σχολίων και το ποίημα που ακολουθεί τα σχόλια του Ψελλού έχουν γραφεί σε άψογη αρχαϊζουσα διάλεκτο και σε δακτυλικό εξάμετρο, ενώ τα άλλα δύο ποιήματα είναι γραμμένα σε απλούστερη γλώσσα και σε δωδεκασύλλαβους στίχους.

Όπως προαναφέρθηκε, το σημαντικότερο κείμενο του Παχυμέρη είναι οι *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, που διαιρείται σε δεκατρία βιβλία και καλύπτει γεγονότα των ετών 1258 έως 1307 περίπου, δηλαδή όλη τη βασιλεία του **Μιχαήλ Η'** (βιβλία 1-6) και ένα μέρος της βασιλείας του **Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου** (βιβλία 7-13). Προς τον Μιχαήλ Η' ο Παχυμέρης δεν διάκειται ευνοϊκά, αφ' ενός λόγω

7. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η' Παλαιολόγος εισέρχεται στη Φλωρεντία για τη Σύνοδο της Ένωσης των Εκκλησιών το 1439. Πίνακας του B. Gozzoli (Ανάκτορο Medici Riccardi, Φλωρεντία).

8. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος σε νόμισμα της Νίκαιας (Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα)

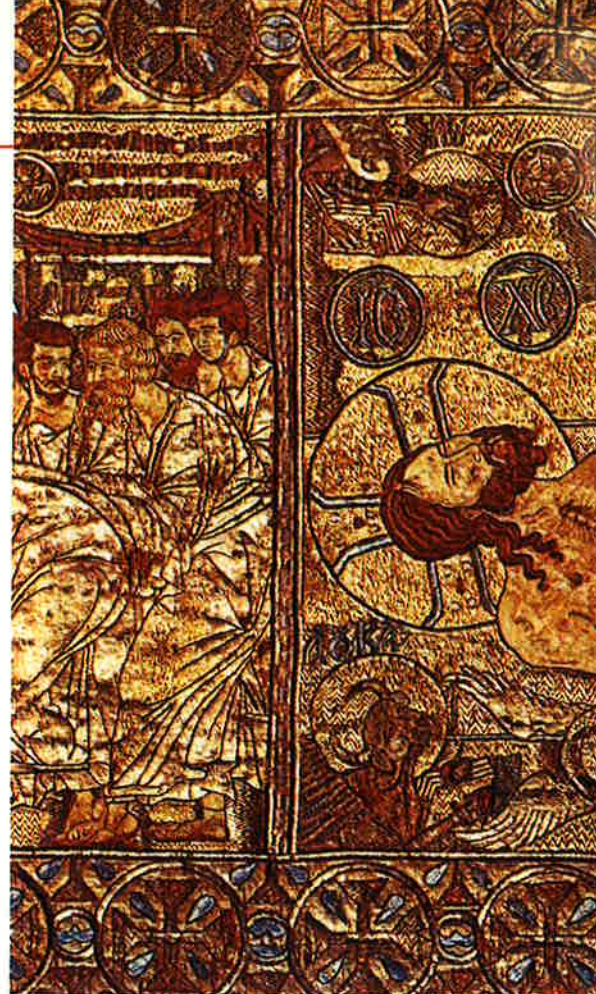
Το λεξιλόγιό του είναι έντονα αρχαϊστικό: ενδεικτικό είναι ότι χρησιμοποιεί τα ονόματα των αρχαίων αττικών μηνών

του παραγκωνισμού του νομίμου διαδόχου, του **Ιωάννη Δ' Λασκάρεως**, και αφ' ετέρου λόγω της φιλενωτικής πολιτικής του, παρά ταύτα ο ιστοριογράφος προσπαθεί να εξιστορήσει τη δραστηριότητα του αυτοκράτορα με αντικειμενικότητα. Δεν διστάζει επίσης να επικρίνει και τον Ανδρόνικο Β' για όσα κατά τη γνώμη του αποτελούσαν άστοχες ενέργειες. Αφιερώνει αρκετό χώρο στην εξιστόρηση των ερίδων και αναταραχών που είχαν ενσκήψει στους κόλπους της Εκκλησίας λόγω του σχίσματος των Αρσενιατών και εξ αιτίας των ενεργειών του Μιχαήλ Η' προς Ένωση των Εκκλησιών. Διατυπώνει επιτυχημένες αξιολογήσεις και κριτική των γεγονότων που εξιστορεί. Το ύφος του είναι πυκνό και δυσνόητο και το λεξιλόγιό του έντονα αρχαϊστικό: ενδεικτικό είναι ότι χρησιμοποιεί τα ονόματα των αρχαίων αττικών μηνών. Εμπλουτίζει την αφήγησή του με πάρα πολλές παραπομπές σε αρχαία χωρία, όπως π.χ. η αναφορά του στο πάντοτε επίκαιρο απόφθεγμα του **Πινδάρου** *γλυκὴ δὲ πόλεμος ἀπείροισι* (Αποσπ. 110, έκδ. Snell-Maehler, αποθησαυρισμένο στο *Ανθολόγιο* του Στοβαίου, στο Λεξικό της Σούδας, αλλά και σε συλλογές αρχαίων παροιμιογράφων), που το αποδίδει ως *γλυκὴς τοῖς ἀπείροις ὁ πόλεμος*. Η πιο πρόσφατη έκδοση του έργου

Δηλώνει ότι δεν θα αποφάσιζε να γράψει όσα έγραψε αν δεν προέβλεπε χειρότερα δεινά για το μέλλον

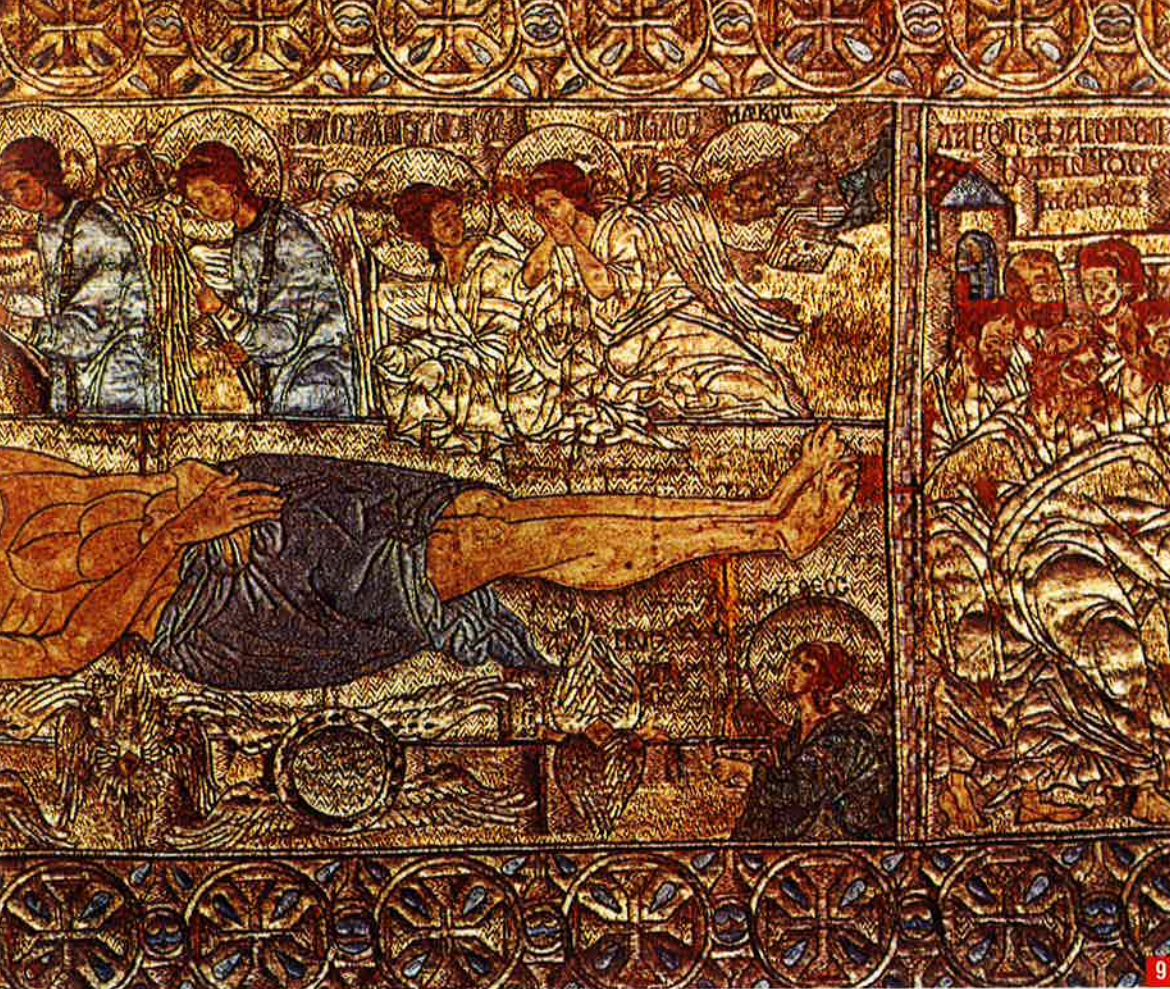
είναι του A. Failler, *Georges Pachymères, Relations Historiques*, τόμ. 1-4, Paris 1984-1999. Υπάρχει και διασκευη-παράφραση της ιστορίας του Παχυμέρη σε απλούστερη γλώσσα.

Οι *Συγγραφικές Ιστορίες* στο σύνολό τους διακρίνονται από πεσιμιστική διάθεση, που εμφανίζεται έντονα ήδη στο προοίμιο. Ακολουθώντας τη συνήθεια των Βυζαντινών ιστοριογράφων, και ο Παχυμέρης έχει συνθέσει το προοίμιό του βασισμένος στα καθιερωμένα πλαίσια που κινούνται τα προοίμια των αρχαίων ιστορικών: στοιχεία του συγγραφέα, κίνητρα για τη συγγραφή (να μη λησμονηθούν οι αξιομνημόνευτες πράξεις του παρελθόντος), διακήρυξη ότι τα γεγονότα εκτίθενται χωρίς μεροληψίες και ότι κύριο μέλημα είναι η εξακρίβωση της αλήθειας. Αλλά περισσότερο από τους κοινούς αυτούς τόπους ενδιαφέρει ο τόνος απαισιοδοξίας που προσδίδει στο κείμενό του ο Παχυμέρης. Δηλώνει ότι δεν θα αποφάσιζε να γράψει όσα έγραψε (*οὐδ' αὐτὸς ἐγκεχεῖρῃκα ἂν τῇ γραφῇ*) αν δεν προέβλεπε χειρότερα δεινά για το μέλλον: ἤν

μοι μη ἐπῆει ἐλπίζειν, προϊόντος τοῦ χρόνου, τὰ χείρω καὶ ἔτι ξυμβαίνειν. Εκτός από το χαρακτηριστικό *ξυμβαίνειν*, η χρήση του τύπου *ελπίζειν* φανερώνει επίσης δουκυδίδεια επίδραση: *ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι* είχε γράψει για τον πόλεμο που επρόκειτο να αρχίσει να εξιστορεί ο Θουκυδίδης, αποδίδοντας στο ρήμα την έννοια του «προβλέπω» και με την ίδια έννοια το χρησιμοποιεί και ο Παχυμέρης, μόνο που το περιεχόμενο της πρόβλεψής του είναι διαφορετικό: όχι ένας *αξιολογώτατος* πόλεμος, αλλά περαιτέρω επιδείνωση της ήδη άσχημης κατάστασης του κράτους. Η δουκυδίδεια πρόβλεψη αντιστρέφεται λοιπόν και εκφράζεται ως απαισιόδοξη εκτίμηση, ότι η αντίστροφη πορεία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας έχει αρχίσει και ο Παχυμέρης δεν έχει καμία ελπίδα ότι θα βελτιωθεί η κατάσταση.

Και οι απαισιόδοξες αυτές σκέψεις του Παχυμέρη δεν μένουν χωρίς αιτιολόγηση: όπως ο Θουκυδίδης με την αποκαλούμενη «Αρχαιολογία» του (*Ιστοριών* 1. 2-19) τεκμηριώνει για ποιον λόγο έκρινε τον Πελοποννησιακό πόλεμο σπουδαιότερο από όλους τους παλαιότερους, και ο Παχυμέρης σπεύδει να εξηγήσει ποιοι λόγοι τον οδηγούν στις απαισιόδοξες προβλέψεις του: γράφει λοιπόν και αυτός ένα είδος «Αρχαιολογίας» (τα κεφάλαια 2-6 του πρώτου βιβλίου) και δηλώνει ότι δεν θα εκθέσει λεπτομερώς τα γεγονότα του παρελθόντος (*τὰ κατ' ἐκείνο συμ-*

9. Χρυσοκέντητος «σῆρ» από την Παναγία της Θεσσαλονίκης, που χρησιμοποιούνταν ως Επιτάφιος (Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα)

πάντα τοῦ χρόνου ἐατέον ἡμῖν οὐκ ἄνυστα καὶ ἄλλως τοῦ προκειμένου σκοποῦ ἐξαγώνια), ἀλλὰ πρόκειται να προβάλει μόνο εκείνα τα στοιχεία που κατὰ τη γνώμη του προκάλεσαν την παρακμή: ἦταν ἡ παραμέληση ἐκ μέρους τοῦ Μιχαὴλ Η' τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τοῦ Βυζαντίου, τῶν μικρασιατικῶν ἐπαρχιῶν τῆς αυτοκρατορίας, που εἶχε συνῆπει τὴν ἀπώλειά τους. Ἀλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἦταν ἡ διαφορά τῆς πολιτικῆς τῶν αυτοκρατόρων τῆς Νίκαιας –που εἶχαν ἐνισχύσει με φορολογικὲς ἀπαλλαγές τοὺς κατοίκους τῶν μεθοριακῶν περιοχῶν– καὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Μιχαὴλ Η', που τοὺς ἐπέβαλε φόρους, ἀναγκάζοντάς τοὺς να φύγουν καὶ να ἀφῆσουν ἀνυπεράσπιστα τὰ σύνορα, διευκολύνοντας ἐτσι τὴ σταδιακὴ προώθηση τῶν τουρκικῶν φύλων. Θέτοντας με αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ θέμα, ἐντέχνως καὶ ἐμμέσως ὁ Παχυμέρης δικαιώνει τὴν πολιτικὴ τῶν Λασκαριδῶν καὶ θέτει τὴς βάσεις γιὰ τὴν ἐξιστόρηση τῆς βασιλείας τοῦ διαδόχου τοὺς ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης. Σημειωτέον ὅτι οἱ ἀποψεις αὐτῆς τοῦ Παχυμέρη ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἔχουν προβληθεῖ δεόντως στὰ νεότερα ἐγχειρίδια βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, καὶ ἕνας μεταγενέστερος καὶ ἀγνώστος σε ἐμὰς ἀναγνώστης τοῦ Παχυμέρη, που εἶδε τὴς ἀπαισιόδοξες αὐτῆς ἐκτιμήσεις να ἐπαληθεύονται, διαβάζοντας τὸ συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ προοιμίου σημείωσε χαρακτηριστικὰ στὸ περιθώριο ἐνὸς ἀπὸ τὰ βασικὰ χειρόγραφα τῆς παράδοσης τῶν *Συγγραφικῶν*

Ἱστορίων, τοῦ Vaticanus graecus 203: ὡς προφητεύων εἰρηκας θεσπέσιε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth centuries*, Λευκωσία 1982.

Θ. Δετοράκης, *Ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τόμ. Α', Ρέθυμνο 1985, 299-307.

E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c. 1360)*, Leiden 2000.

H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Α', Αθήνα 1987, 85-86, 163-193, τόμ. Β', Αθήνα 1992, 288-297, 505 καὶ τόμ. Γ', Αθήνα 1993, 58-62, 381-384.

Σ. Κουρούσης, *Λήμμα Γεώργιος Παχυμέρης, Ἑρπικευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Εὔγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10 (1967), 238.

Σ. Λαμπάκης, *Υπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, Σύμμεικτα 7* (1987), 77-101.

Σ. Λαμπάκης, *Ἐλπίζειν τὰ χεῖρω καὶ ἔτι ξυμβαίνειν*. Ἡ παραλλαγή τῆς θουκυδιδεῖας πρόγνωσης στὸ Προοίμιο τῶν Συγγραφικῶν Ἱστορίων τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, *Εὐθύμησις Ν.Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο 2000, 361-367.

Σ. Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτεύδικος καὶ δικαιοφύλαξ. Σχεδιάγραμμα βιογραφίας καὶ ἐργογραφίας* (ὑπὸ ἐκτύπωση).

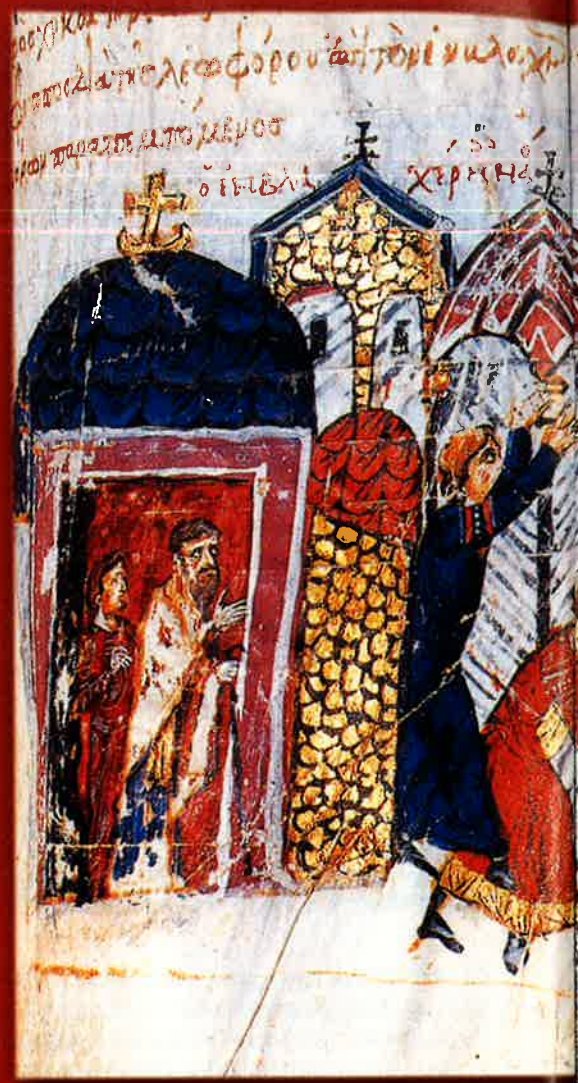
Δ. Λυπουρλής, *Ἐλπίσας μέγαν τε ἔσσεσθαι*. Ὁ Θουκυδίδης καὶ ἡ ἱποκρατικὴ πρόγνωση, *Φίλιρα. Τριμνηκὸς τόμος Σ.Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, 87-105.

Β. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, Αθήνα 1977, 222-224.

Ν.Β. Τωμαδάκης, *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ κειμένων*, Αθήνα 1961, 476-477.

1

Κ

Του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ
ομότιμου καθηγητή της Νομικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Η παράδοση των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης στους σταυροφόρους το 1204 σε ένα ιταλικό ψηφιδωτό απροσδόκητα απλοϊκής τεχνικής

ατά τους τελευταίους αιώνες πριν από την Αλωση διαπιστώνουμε κάθετη πτώση της νομικής επιστήμης σε όλους τους τομείς. Στο πεδίο ειδικότερα των νομικών σπουδών είχε παρατηρηθεί ήδη από το τέλος της μέσης περιόδου, δηλαδή από τα χρόνια που προηγήθηκαν της Δ' Σταυροφορίας, μία κάμψη. Δεν είναι ανάγκη να ψάξει κάποιος πολύ για να εντοπίσει τα αίτια αυτής της πτώσης. Οι παράγοντες που οδήγησαν στην πρώτη άλωση της Πόλης το 1204 δεν εξέλειψαν ασφαλώς με την ανάκτησή της το 1261. Η συρρίκνωση της αυτοκρατορίας και η εδαφική διάσπαση, ενισχυμένες από τους εσωτερικούς διχασμούς, αφ' ενός μεν έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια του κράτους, αφ' ετέρου δε είχαν οικονομικές επιπτώσεις που –με τη σειρά

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

τους– επηρέαζαν όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής συμβίωσης.

Στο πλαίσιο μιας ανανεωτικής προσπάθειας που εκδηλώθηκε στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων («Παλαιολόγεια αναγέννηση») η συμμετοχή του δικαίου υπήρξε πολύ περιορισμένη. Συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον της πολιτείας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συγκεντρώθηκε στην απονομή της δικαιοσύνης, ενώ φαίνεται πως στα μέτρα που λήφθηκαν για την παιδεία αγνοήθηκε τελείως η διδασκαλία του δικαίου. Με βάση αυτή τη διαπίστωση, σε συνδυασμό με το ότι οι νομικές σπουδές, όπως είχαν διαμορφωθεί με τη Νεαρά του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (βλ. «Ε»-Ιστορικά 50, σ. 18 επ.), είχαν προ πολλού πάψει να

2

3

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

λειπουρούν, μπορούμε να δεχθούμε ως βέβαιο ότι η κατάρτιση των νομικών είχε περιέλθει στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Σε άμεση συνάρτηση με την παρακμή της διδασκαλίας του δικαίου τελεί η εξαφάνιση των νομικών κειμένων. Την κατάσταση που επικρατούσε περιγράφει πολύ παραστατικά ένα σχόλιο στην «Εξάβιβλο» του **Αρμενοπούλου**, σύμφωνα με το οποίο τον Ιανουάριο 1395 ύστερα από πολύ ψάξιμο σε ολόκληρη την Κωνσταντινούπολη (που βεβαίως είχε άγρια λεηλατηθεί κατά την κατάληψη από τους σταυροφόρους) δεν βρέθηκαν παρά μερικά αντίγραφα του μικρής εκτάσεως «Πρόχειρου Νόμου» και μόλις και μετά βίας –στο σπίτι ενός ανώτατου δικαστή– ένα μοναδικό αντίγραφο κάποιας

περιεκτικότερης συλλογής. Για τα «Βασιλικά» ή, έστω, για τη Μεγάλη Σύνοψη ούτε λόγος φυσικά να γίνεται. Με τα δεδομένα αυτά δεν είναι υπερβολικό το συμπέρασμα ότι η εκδίκασση των υποθέσεων γινόταν με βάση οποιοδήποτε νομικό κείμενο είχαν συμπτωματικά στη διαθεσή τους οι δικαστές.

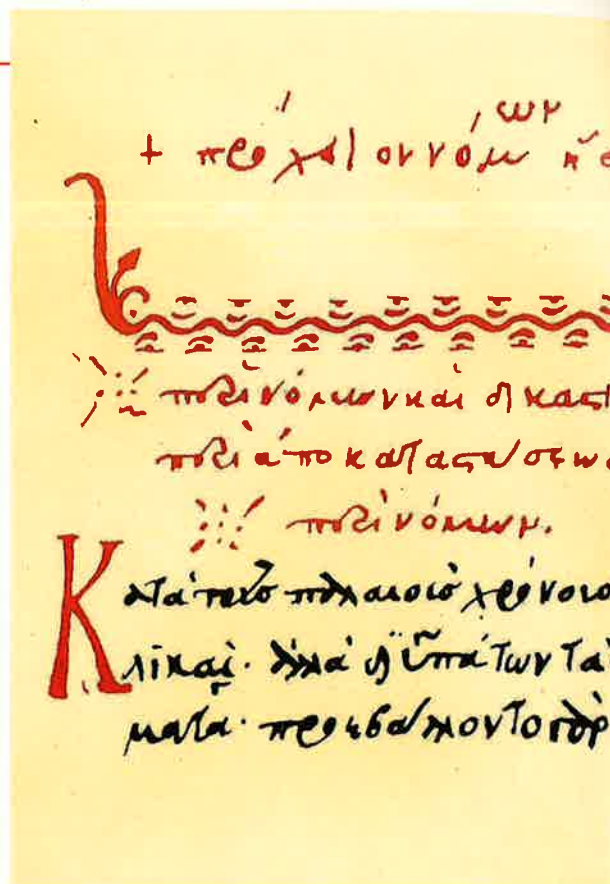
Η πενιχρότητα αυτή σε πηγαίο υλικό αντιμετωπίστηκε με μία από πρακτική άποψη αποτελεσματική μέθοδο: με τη σύνταξη μεγάλων συμπληρωματικών έργων, στα οποία επιδιώχθηκε «πληρότητα» της ύλης σε μία ολοφάνερη προσπάθεια να τους εξασφαλιστεί με τον τρόπο αυτό κάποια μορφή «αυτιονομία» στη ρύθμιση των βασικών έννομων σχέσεων. Είναι ενδιαφέρον ότι η αντίδραση

2. Ο αυτοκράτορας Θεόφιλος ακούει τα παράπονα μιας χώρας καθώς επιστρέφει στα ανάκτορα των Βλαχερνών και απονέμει δικαιοσύνη. Μικρογραφία από το «Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη» (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ισπανίας, Μαδρίτη).
3. Απλοποιημένος χάρτης (1422 μ.Χ.) της Κωνσταντινούπολης, πρωτεύουσας της συρρικνωμένης αυτοκρατορίας

4. Χειρόγραφο από την «Εξάβιβλο» του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου

αυτή δεν εκδηλώθηκε στην πρωτεύουσα, αλλά στη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, τη Θεσσαλονίκη, η οποία απολάμβανε την εποχή εκείνη ευρύτατη αυτοδιοίκηση και ήταν σπουδαίο διοικητικό, πνευματικό και οικονομικό κέντρο. Υπήρχε κατά συνέπεια εκεί το υλικό που επέτρεπε τη σύνταξη των παραπάνω έργων.

Στο δεύτερο, λοιπόν, τέταρτο του 14ου αιώνα καταρτίστηκαν στη Θεσσαλονίκη δύο πλούσια σε περιεχόμενο και συγχρόνως φιλόδοξα συμπληρωματικά έργα. Προηγήθηκε ο ιερομόναχος **Ματθαίος Βλάσταρης**, που το 1335 συνέταξε το «Σύνταγμα κατά στοιχείον», μία αλφαβητική καταταγμένη εγκυκλοπαίδεια κυρίως του κανονικού δικαίου, αλλά με άφθονα στοιχεία και από άλλους κλάδους, όπως το αστικό και το ποινικό δίκαιο, στο μέτρο που οι συγκεκριμένες διατάξεις είχαν σημασία για την Εκκλησία. Το έργο δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη πρωτοτυπία, γιατί στηρίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος του σε παλαιότερες ερμηνευτικές εργασίες, προ πάντων του **Θεοδώρου Βαλαμώνας**. Λόγω όμως της δομής του ήταν εξαιρετικά χρήσιμο για τα μέλη του κλήρου, προς χάρη των οποίων ασφαλώς συντάχθηκε, επειδή κατά την εποχή αυτή ασκού-

Το ενδιαφέρον της πολιτείας συγκεντρώθηκε στην απονομή της δικαιοσύνης, ενώ αγνοήθηκε τελείως η διδασκαλία του δικαίου

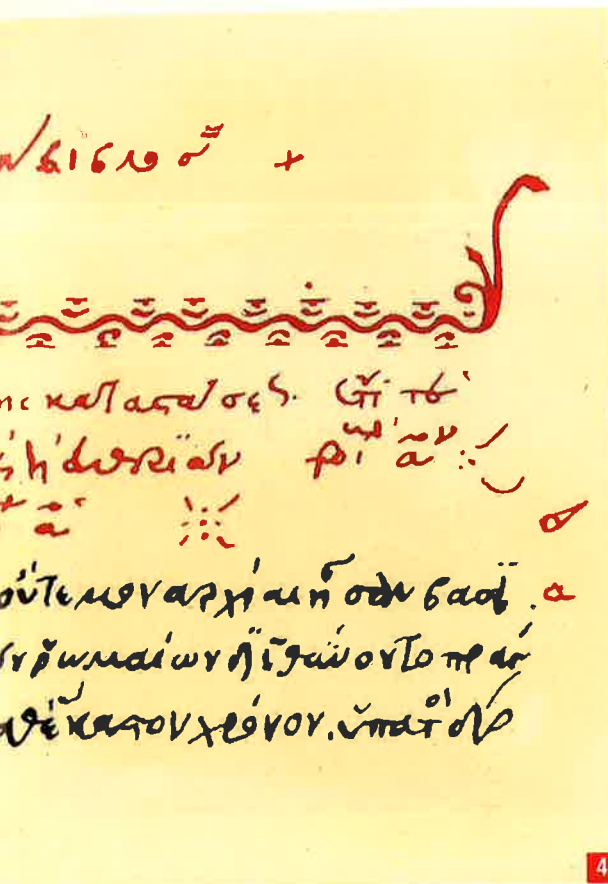
σαν οι κληρικοί σε μεγάλη έκταση δικαιοδοτικές αρμοδιότητες (βλ. πιο κάτω). Εξαιτίας της μοναδικότητάς του στη διάρθρωση της ύλης, ίσως ακόμη επειδή υποστηρίχθηκε και προωθήθηκε από τους κύκλους των Ησυχαστών, είχε το «Σύνταγμα» μεγάλη εξάπλωση. Διαδόθηκε μεταξύ άλλων ευρύτατα σε ολόκληρη τη νοτιοανατολική Ευρώπη και νωρίς εντάχθηκε στις βασικές πηγές του κανονικού δικαίου όλων των σλαβικών χωρών.

Περίπου δέκα χρόνια μετά τον Βλάσταρη, περί το 1345, ο δικαιοφύλαξ και (πιθανώς καθολικός) κριτής Θεσσαλονίκης **Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος** συνέταξε την «Εξάβιβλο», μια συλλογή αποτελούμενη από έξι βιβλία –όπως δηλώνει το όνομά της– στα οποία συγκεντρώθηκε και ταξινομήθηκε συστηματικά όλη η ύλη του αστικού (ουσιαστικού και δικονομικού) και του ποινικού δικαίου. Ο συγγραφέας της στηρίχθηκε σε ένα ευρύτατο φάσμα παλαιότερων νομοθετημάτων και συλλογών, που εμπλούτισε με άφθονα σχόλια. Η ευσυνειδησία του υπήρξε υποδειγματική. Έχει αποδώσει με πιστότητα το περιεχόμενο των πηγών του, τις οποί-

ες σε κάθε κεφάλαιο σημειώνει «διά το αδιάβλητον», όπως γράφει. Παρ' όλ' αυτά η επιλογή των διατάξεων που περιέλαβε στην «Εξάβιβλο» αποδεικνύεται συχνά συμπτωματική.

Τα έργα του Βλάσταρη και του Αρμενόπουλου έχουν ένα κοινό σημείο: και οι δύο απευθύνθηκαν στους εφαρμοστές του δικαίου, ο πρώτος στους εκκλησιαστικούς, ο δεύτερος στους κοσμικούς. Δικαστής ο ίδιος, προέταξε στη συλλογή του ο Αρμενόπουλος, πριν και από αυτό ακόμη το προοίμιο, ένα αυτοτελές κείμενο, την «Κριτών προκατάστασιν ή περί Δικαιοσύνης», με το οποίο δίνει συμβουλές στους δικαστές για την καλύτερη εκτέλεση των καθηκόντων τους.

Για να ολοκληρώσουμε την εικόνα των συμπλημάτων που συνδέθηκαν με την εφαρμογή του δικαίου κατά τους 14ο και 15ο αιώνες πρέπει στο «Σύνταγμα κατά στοιχείον» και στην «Εξάβιβλο» να προσθέσουμε τη «Μικρή Σύνοψη» και το «Αυξημένο Πρόχειρο» (τέλη 13ου/αρχές 14ου αι.), που υπολείπονται από άποψη ποιοτικής στάθμης. Κύριο γνώρισμα του πρώτου από τα δύο έργα είναι η αλφαβητική κατάταξη του υλικού και οι συχνές επεξηγήσεις πολλών όρων σε δημώδη γλώσσα. Εξαιτίας των πολλών πληροφοριών που έτσι παρέχονται, έχει το έργο αξία κυρίως για τη μελέτη της ιστορίας των θεσμών και των κοινωνικών συνθηκών της εποχής του. Προτάθηκε ως τόπος σύνταξης της «Μικρής Σύνοψης» η Θεσσαλονίκη και ως συγγραφέας της ένας ικανός νομικός των

σία. Στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκονταν πάντα τα κωλύματα του γάμου, ένα αντικείμενο στο οποίο περισσότερο από κάθε άλλο διακρίνονται οι νομικές ακροβασίες των Βυζαντινών. Η συγγραφή «περί γάμων» του διακόνου Ιωάννη Πεδιάσιμου, χαρτοφύλακα της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, που διετέλεσε και «ύπατος των φιλοσόφων», είναι ασφαλώς το σημαντικότερο από τα σχετικά έργα του 14ου αιώνα.

Τους θεωρητικούς του δημόσιου δικαίου δεν έπαψε ποτέ να απασχολεί η αναζήτηση του ιδεατού προτύπου του υπέρτατου φορέα εξουσίας μέσα στο κράτος. Η προσπάθεια καθορισμού ενός πλαισίου κανόνων συμπεριφοράς εκδηλώνεται στα λεγόμενα «κάτοπτρα ηγεμόνων», όπου κυρίως εμφανίζεται σε συστηματοποιημένη μορφή η πολιτική σκέψη των Βυζαντινών. Και σε τούτο τον τομέα καταλαμβάνει η Θεσσαλονίκη σημαντική θέση. Κύριος εκπρόσωπος του συγκεκριμένου φιλολογικού γένους είναι ο **Θωμάς Μάγιστρος**, που έζησε στην πόλη αυτή και ως μοναχός έγραψε μεταξύ 1324-1328 το «Λόγο περί Βασιλείας και περί Πολιτείας», με προβολή των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δυσχερειών της αυτοκρατορίας κατά το

χρόνων εκείνων, ο δικαιοφύλαξ **Γεώργιος Φοβηνός**. Λόγω των πολλών ελλείψεων στη δομή του έργου διατυπώθηκε μάλιστα η υπόθεση ότι αυτό έχει διασωθεί σε περίπου ημιτελή μορφή, επειδή δεν πρόλαβε ο Φοβηνός να το τελειώσει. Το «Αυξημένο Πρόχειρο» είναι μία ογκώδης συλλογή, που μόνον ως προς το όνομα και τη διάταξη της ύλης σχετίζεται με τον «Πρόχειρο Νόμο», γιατί σε περισσότερα –όπως φαίνεται– στάδια επεξεργασίας περιέλαβε τελικώς αποσπάσματα από όλα τα νομοθετήματα της μεσοβυζαντινής περιόδου και την αντίστοιχη νομική φιλολογία.

Με τις τέσσερις αυτές συλλογές δεν εξαντλείται βέβαια ο κατάλογος των καρπών της ερανιστικής δραστηριότητας που ανέπτυξαν όσοι, κληρικοί και λαϊκοί, ασχολήθηκαν με την ερμηνεία και την εφαρμογή του δικαίου στα χρόνια που εξετάζουμε. Μερικές από τις μικρότερες συλλογές υπήρξαν τελειώς νέα έργα, ενώ άλλες προέκυψαν από περαιτέρω επεξεργασία των μεγάλων, όπως το «Σύνταγμα» του ιερομονάχου **Μακαρίου** από το ομώνυμο έργο του Βλάσταρη και η «Αυξημένη Εξάβιβλος» από τη συλλογή του Αρμενόπουλου.

Δεν έλειψαν ωστόσο στους κρίσιμους αυτούς αιώνες και καθαρώς θεωρητικά έργα. Η συγγραφική δραστηριότητα εκδηλώνεται προς την κατεύθυνση είτε του ιδιωτικού είτε του δημόσιου δικαίου –πάντως σε θέματα που εμφανίζουν πρακτική σημα-

Με τη «Νεαρά του πατριάρχη Αθανασίου» ευνοήθηκε η διείσδυση εκκλησιαστικών κανόνων δικαίου στο πολιτειακό δίκαιο

14ο αιώνα. Στους συγγραφείς «κατόπτρων» ανήκε και ένας αυτοκράτορας. Ο **Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος** (1350-1425), που διετέλεσε δεσπότης Θεσσαλονίκης και επηρεάστηκε από την εκεί διαμονή του, μαθητής του **Δημήτριου Κυδώνη**, συνέγραψε τις «Υποθήκες βασιλικής αγωγής», ένα είδος πολιτικής διαθήκης για το γιο του Θεόδωρο, δεσπότη της Πελοποννήσου. Ο κύκλος κλείνει με τον **Δημήτριο Χρυσολωρά** (14ος/15ος αι.), συγγραφέα της «Συγκρίσεως παλαιών αρχόντων και νέου, του νυν αυτοκράτορος».

Η νομοθεσία παρουσίασε σε όλη την υστεροβυζαντινή περίοδο από άποψη αντικειμένου εντυπωσιακή μονομέρεια. Όλες οι νέες ρυθμίσεις, εισαγόμενες με τη μορφή χρυσόβουλων λόγων ή προσταγμάτων, αναφέρονταν είτε σε θέματα εκκλησιαστικά είτε σε θεσμούς του δημόσιου δικαίου. Η αναζήτηση κανόνων του ιδιωτικού δικαίου θα είχε μηδαμινά αποτελέσματα. Ως μοναδική εξαίρεση, επειδή συνδέεται και με τη ρύθμιση θεμάτων κληρονομικού δικαίου, θα μπορούσε να αναφερθεί μία πράξη του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, με την

5. Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος έθεσε το πλαίσιο των βυζαντινών νομικών σπουδών.
6. Ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος. Έλαβε μέτρα για τη σωστή λειτουργία της δικαιοσύνης

οποία φαίνεται –παρά τις κάποιες αμφισβητήσεις– να επικυρώθηκε (1306) ένα σχέδιο νόμου που υπέβαλε ο πατριάρχης **Αθανάσιος Α΄**. Με την πράξη αυτή, που λόγω του αντικειμένου της είναι γνωστή ως «Νεαρά του πατριάρχη Αθανασίου», ευνοήθηκε η διεύθυνση εκκλησιαστικών κανόνων δικαίου στο πολιτειακό δίκαιο.

Από τα νομοθετήματα του δημόσιου δικαίου σημαντικά ήταν όσα αφορούσαν την οργάνωση των δικαστηρίων και γενικότερα την απονομή της δικαιοσύνης, που η αναμόρφωση και η εξύψωση της προκάλεσαν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον πολλών αυτοκρατόρων. Την αρχή έκανε ο **Μιχαήλ Η΄**, που με πρόσταγμα του (μετά το 1261) έλαβε πρόνοια για την εξασφάλιση χρηστής διοίκησης και την εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης, πολιτικής και ποινικής. Περίπου τρεις δεκαετίες αργότερα, τον Ιούλιο 1296, θέσπισε ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος πρόσθετες εγγυήσεις για ένα –νεοσύστατο τότε– ανώτατο δικαστήριο που ήταν μάλλον 12μελές, αποτελούμενο από κληρικούς και συγκλητικούς. Αυτό ωστόσο δεν υπήρξε μακρόβιο. Είσι ύστερα από λίγα χρόνια, το 1329, απασχόλησε η απονομή της δικαιοσύνης τον Ανδρόνικο Γ΄, που καθιέρωσε το θεσμό των «καθολικών κριτών των Ρωμαίων» με

έδρα την Κωνσταντινούπολη. Οι δικαστές αυτοί ήταν τέσσερις, από τους οποίους ένας επίσκοπος. Στην οργάνωση αυτού του δικαστικού σχηματισμού είναι αφιερωμένα τρία προτάγματα (1329-1334). Επί Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου εκδόθηκε (1398) για τους καθολικούς κριτές «υποτύπωσης» με ειδικές διατάξεις για την άσκηση των καθηκόντων τους. Πάντως και αυτού του δικαστηρίου η λειτουργία παρουσίασε προβλήματα: κατά διήγηση του ιστορικού **Νικηφόρου Γρηγορά** καταδικάστηκαν το 1337 τρεις καθολικοί κριτές για δωροληψία. Ισως αυτό να αποτέλεσε την αφορμή για να προτάξει ο Αρμενόπουλος στην «Εξάβιβλό» του τις νουθεσίες προς τους δικαστές. Παρ' όλ' αυτά διατηρήθηκε το δικαστήριο μέχρι την Αλωση, επεκτάθηκε δε και στις επαρχίες με την εγκατάσταση τοπικών «καθολικών κριτών» (όχι όμως «των Ρωμαίων», όπως στην πρωτεύουσα).

Δεν είναι γνωστό πόση απήχηση είχαν οι διάφορες νομοθετικές ή φιλολογικές υποδείξεις για τους λειτουργούς της Θέμιδας. Ένα όμως κείμενο που προέρχεται από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα προκαλεί πολλές σκέψεις. Πρόκειται για ένα λιβελογράφημα με τη μορφή επιστολής που γράφτηκε πιθανότατα από το γνωστό λόγιο **Ιωάννη Αργυρόπουλο** και στρεφόταν κατά του δικαστή **Δημήτριου Καταβλαττά**. Το πρόσωπο αυτό ήταν υπαρκτό, γιατί μαρτυρείται από άλλες πηγές. Στην επιστολή κατηγορείται ο δικαστής για δωροληψία, για απάτες, για πλαστογραφίες, αλλά και για ιδιαίτερες σεξουαλικές προτιμήσεις που περιγράφονται μάλιστα με πολλή γλαφυρότητα. Με βάση μία μαρτυρία δεν

Η εκκλησιαστική διοίκηση ελάχιστα επηρεαζόταν από τις πολιτειακές ανακατατάξεις μέσα στην κάποτε ενιαία Βυζαντινή επικράτεια

7. Ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος με τα παιδιά του και τη σύζυγό του Ελενα Δραγάση. Μικρογραφία χειρογράφου του 15ου αιώνα (Μουσείο Λούβρου, Παρίσι)

8. Ο σημαντικός Βυζαντινός λόγιος και συντάκτης του «Συντάγματος» Ματθαίος Βλάσταρης. Μικρογραφία χειρογράφου του 15ου αιώνα (Μονή Βατοπεδίου, Άγιον Όρος)

μπορεί –ασφαλώς– κανένας να καταλήξει σε γενικά συμπεράσματα. Η ευκολία, ωστόσο, με την οποία συντάσσεται ένα τέτοιο κείμενο, δείχνει την ψυχολογική ετοιμότητα του κοινωνικού συνόλου, να αποδεχθεί τη γελοιοποίηση ενός δικαστή.

Από όσα εκτέθηκαν παραπάνω συνάγεται πως ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα αυτής της περιόδου αποτέλεσε η ενισχυμένη συμμετοχή του κλήρου, και της Εκκλησίας γενικότερα, σε όλους τους τομείς της νομικής επιστήμης, τόσο της θεωρητικής όσο και της εφαρμοσμένης. Ειδικότερα στο χώρο της απονομής της δικαιοσύνης η συμμετοχή αυτή δεν περιορίζεται στην παρουσία επισκόπων ή άλλων κληρικών στη συγκρότηση ανώτατων κοσμικών δικαστηρίων, γιατί ήδη από τον 11ο αιώνα είχε αναγνωριστεί στα δικαιοδοτικά όργανα της Εκκλησίας αποκλειστική καθ' ύλην αρμοδιότητα για την επίλυση διαφορών οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Πολύτιμες πληροφορίες αντλούμε ως προς το θέμα αυτό από τον «κώδικα» του Παιριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με πράξεις των ετών 1315-1402, που έχει διασωθεί και φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας. Σ' αυτό το χειρόγραφο περιέχεται μεγάλος αριθμός δικαστικών αποφάσεων, από τις οποίες προκύπτει ότι συχνά οι διάδικοι κατέφευγαν στο πατριαρχικό δικαστήριο και για υποθέσεις αναφερόμενες σε άλλους κλάδους του δικαίου, όπως το εμπράγματο και το ενοχικό δίκαιο, ακόμη και για διαφορές εμπορικές.

Η πιθανή εξήγηση του φαινομένου της ολοένα ενισχυόμενης παρουσίας του κλήρου στα νομικά δρώμενα των ύστερων αιώνων πρέπει να αναζητηθεί στο ότι, κατά την κατάλυση των πολιτειακών διαρθρωτικών δομών το 1204, αναπτύχθηκε μέσα στην Εκκλησία αντίρροπη δύναμη για την κάλυψη του κενού που με τον τρόπο αυτό είχε δημιουργηθεί. Τη θεωρητική βάση αποτέλεσε η ιδέα της κοινής συμμετοχής πολιτείας και Εκκλησίας στην άσκηση της αδιαίρετης εξουσίας. Δεν θα έλεγα ότι η ιδέα αυτή ήταν βελτιωμένη έκδοση της αποτυχημένης απόπειρας του Ιερού Φωτίου να εισαγάγει (και επιβάλει) τη «θεωρία των δύο εξουσιών», αλλά απόρροια της με αφετηρία το Σχίσμα (1054) ισχυροποίησης επί των Κομνηνών των δεσμών ανάμεσα στις κοσμικές και στις εκκλησιαστικές αρχές. Οι τάσεις αυτές του κλήρου δεν ανακόπηκαν ούτε με την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας ούτε με την κατοπινή ανάκτηση της Πόλης, γιατί η εκκλησιαστική διοίκηση, λόγω της συγκεντρωτικής της οργάνωσης, ελάχιστα επηρεαζόταν από την εδαφική κατάτμηση και τις άλλες πολιτειακές ανακατατάξεις μέσα στην κάποτε ενιαία βυζαντινή επικράτεια. Κατάληξη αυτής της εξελικτικής πορείας υπήρξε η ετοιμότητα της Εκκλησίας να γίνει μετά την Αλωση και την οριστική κατάλυση του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους φορέας μιας εξουσίας ποιοτικά διαφορετικής από αυτήν που ασκούσε μέχρι τότε, στους κόλπους μιας νέας κρατικής οργάνωσης, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της οποίας η Εκκλησία δεν αποτελούσε πλέον συστατικό στοιχείο.

Γεώργιος Ακροπολίτης (1217-1282)

Πολιτικός, θεολόγος και ιστορικός, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας του Βυζαντίου. Ο πατέρας του ήταν συγγενής με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Βατάτζη. Σπούδασε και σταδιοδρόμησε στη Νίκαια και στην Κωνσταντινούπολη. Βασικό συγγραφικό έργο του Ακροπολίτη είναι η *Ιστορία* του, στην οποία αναφέρεται στη δημιουργία και την ανάπτυξη της ελληνικής αυτοκρατορίας της Νίκαιας (1204-1261). Υπηρέτησε ως μέγας λογοθέτης (πρωθυπουργός) αρχικά στη Νίκαια και μετά στην Κωνσταντινούπολη. Μαθήτευσε κοντά στον Νικηφόρο Βλεμμύδη και υπήρξε δάσκαλος του πατριάρχη Γρηγορίου Β' και του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β' Λασκάρεως. Πήρε μέρος στην εκστρατεία εναντίον του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Αγγέλου το 1257, αλλά αιχμαλωτίστηκε επί διετία και απελευθερώθηκε από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο το 1259. Διετέλεσε εκπρόσωπος του Μιχαήλ Η' στη δεύτερη Σύνοδο της Λιόν το 1274, όπου τάχθηκε υπέρ της ενώσεως με την Καθολική Εκκλησία, θέση που αποκέρυξε στη συνέχεια. Εγραψε το σπουδαίο έργο *Χρονική Συγγραφή* που αφορά τα γεγονότα της Λατινοκρατίας στο Βυζάντιο (1204-1261). Απέκτησε ένα γιο, τον Κωνσταντίνο, ο οποίος ήταν μέγας λογοθέτης και σπουδαίος θεολόγος (βιογραφίες αγίων, ρητορικούς λόγους και επιστολές).

Γεώργιος Παχυμέρης (1242-1308/1310)

Λόγιος του Βυζαντίου, ιστορικός, μαθηματικός και φιλόσοφος, γεννημένος στη Νίκαια. Εξήλθε στη Νίκαια στην τελευταία φάση της αυτοκρατορίας και στη συνέχεια, σε ηλικία 19 ετών, εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, μετά την ανακατάληψή της από τους Φράγκους. Σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη, έχοντας δάσκαλο και τον Γ. Ακροπολίτη. Εγινε κληρικός και του αποδόθηκαν διάφορα εκκλησιαστικά και κρατικά αξιώματα. Διετέλεσε υπομνηματογράφος, ιερομνήμων, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ, ενώ ταυτοχρόνως δίδασκε. Είναι ιδιαίτερα γνωστός για την *Ιστορία* της βασιλείας των αυτοκρατόρων Μιχαήλ Η' και Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, που καλύπτει την περίοδο από το 1261-1308, καθώς είχε δυνατότητα πρόσβασης στους ανακτορικούς κύκλους και στο σχετικό αρχειακό υλικό. Το σημαντικότερο έργο του είναι οι *Συγγραφικές Ιστορίες*, γραμμένο σε κλασικό ελληνικό ύφος. Έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς αποτελεί μία από τις ελάχιστες πηγές για εκείνη την περίοδο. Ο Παχυμέρης έγραψε ακόμη ρητορικές και θεολογικές μελέτες, μία περίληψη της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη και ένα εγχειρίδιο των τεσσάρων επιστημών γνωστό ως *Quadrivium*. Το ερμηνευτικό σχολιαστικό έργο του Παχυμέρη, που αναφέρεται στην ελληνική γραμματεία της κλασικής περιόδου, στον Αριστοτέλη, τον Πλάτωνα, τον Παρμενίδη κ.ά., είναι μεγάλο και ιδιαίτερα σημαντικό.

Θεόδωρος Μετοχίτης (1260-1331)

Φιλόσοφος και μέγας λογοθέτης του Βυζαντίου, γιος του Γεωργίου Μετοχίτη, καταγόμενος από τη Νίκαια. Σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη και σε μεγάλη ηλικία διδάχθηκε αστρονομία κοντά στον Μανουήλ Βρυέννιο. Ανήλθε στις ανώτερες βαθμίδες και τιμήθηκε με τον τίτλο του μέγα λογοθέτη (πρωθυπουργός) και του μεσάζοντα του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'. Όταν ο Ανδρόνικος Γ' ανέβηκε στο θρόνο, το 1328, εξορίστηκε στο Διδυμότειχο και η περιουσία και το σπίτι του λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν. Αντιμέτωπος προβλήματα με την υγεία του και του επιτράπηκε η επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη, όπου έγινε μοναχός και αποσύρθηκε στη Μονή της Χώρας. Ανάμεσα στα έργα του περιλαμβάνονται λόγοι, ποιήματα, εγκώμια προς αγίους και αστρονομικές μελέτες, σχόλια στον Αριστοτέλη και 120 φιλοσοφικές και ιστορικές μελέτες. Ήταν γνωστός για την πολυμαθειά του και ο μαθητής του Νικηφόρος Γρηγοράς τον αποκαλούσε κινητή βιβλιοθήκη. Στη Μονή της Χώρας οργάνωσε μια μεγάλη συλλογή χειρογράφων. Μελέτησε σε βάθος την αρχαία ελληνική φιλολογία και φιλοσοφία και παρέδωσε σημαντικό έργο, όπως *Υπομνηματισμοί* και *Σημειώσεις γνωμικαί, Νικαεύς, Περί εκλείψεων ηλίου και σελήνης, Εγκώμιον εις τον Άγιον Δημήτριον* κ.ά. Αναστήλωσε τη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη (Καχρία Τζαμί), όπου έγινε μοναχός, πέθανε και τάφηκε εκεί στις 13 Μαρτίου 1331.

Νικηφόρος Γρηγοράς (1295-1359)

Φιλόσοφος, ιστορικός και θεολόγος, γεννημένος στην Ηράκλεια του Πόντου. Μεγάλωσε υπό την κηδεμονία του θείου του μητροπολίτη Ιωάννη και υπήρξε μαθητής του Θεόδωρου Μετοχίτη. Αν και λαϊκός, ήταν από τους αξιολογότερους αντιπάλους του Ησυχασμού, όπως αυτός ερμηνεύτηκε από τον Γρηγόριο Παλαμά, με αποτέλεσμα να συγκρουστεί με το φίλο του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό. Προηγουμένως είχε διαφωνήσει και με τον Βαρλαάμ της Καλαβρίας. Το 1349 αρνήθηκε πρόταση να γίνει πατριάρχης. Η διαφωνία του με τον Παλαμά είχε αποτέλεσμα την καταδίκη του μαζί με τους άλλους αντιπάλους του Παλαμά το 1351, στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης. Τέθηκε σε περιορισμό στη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη όπου και επιδόθηκε στη συγγραφική διαφόρων έργων. Αφέθηκε ελεύθερος μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο. Υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους και πολυμαθέστερους λογίους, φιλοσόφους, ιστορικούς και θεολόγους του 14ου αιώνα. Υπήρξε μαθηματικός και αστρονόμος. Προέβλεψε ορισμένες εκλείψεις και πρότεινε ορισμένες αλλαγές στο Ιουλιανό ημερολόγιο, ακόμη ανακάλυψε μια μελέτη για την κατασκευή του αστρολάβου (όργανου ναυσιπλοΐας). Η *Ιστορία* του αποτελείται από 37 βιβλία και καλύπτει την περίοδο από το 1320 μέχρι το 1359 και είναι σπουδαία πηγή πληροφοριών για την εποχή του. Διασώζονται αρκετές επιστολές του καθώς και θεωρητικά, φιλοσοφικά, επιστημονικά και φιλολογικά έργα του.

Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός (-1383)

Βυζαντινός αυτοκράτορας (1341-1355). Με το θάνατο του Ανδρόνικου Γ' (1341), ο Καντακουζηνός ανακηρύσσει τον εαυτό του αυτοκράτορα. Η αριστοκρατία τάσσεται με το μέρος του, ενώ ο λαός υποστηρίζει τον ανήλικο γιο του Ανδρόνικου Γ', τον Ιωάννη Ε'. Στα 1347, ο Καντακουζηνός καταφέρνει να πάρει την εξουσία. Η σύγκρουση των δύο αυτοκρατόρων προκάλεσε προβλήματα στην αυτοκρατορία, γιατί οι αντίπαλοι ενέπλεξαν στη διαμάχη για το θρόνο όσους απειλούσαν το Βυζάντιο: Τούρκους, Βούλγαρους και Σέρβους. Ο Καντακουζηνός επέτρεψε στο σουλτάνο Ορχάν να τον βοηθήσει εναντίον του Ιωάννη Ε' και να εγκατασταθεί στην Καλλίπολη, γεγονός που είχε οδυνηρές συνέπειες για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Στα χρόνια του Καντακουζηνού έχουμε και την επανάσταση των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342-1349), όπου οι κατώτερες τάξεις επαναστάτησαν εναντίον του κλήρου και της αυτοκρατορίας, δημιουργώντας στην πόλη θεσμούς άμεσης δημοκρατίας. Μόλις στα 1349 ο Καντακουζηνός κατάφερε να επαναφέρει την προηγούμενη κατάσταση στη Θεσσαλονίκη. Η σημαντικότερη πράξη του ήταν η υποστήριξη του Γρηγορίου Παλαμά και των ησυχαστών στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 1351, η οποία αποκέρυξε τον Βαρλαάμ. Στα 1355 ο Ιωάννης Ε' τον ανέτρεψε και ο Καντακουζηνός ασπάστηκε το μοναχικό βίο. Πέθανε στη Μονή Μαγγάνων της Κωνσταντινούπολης, ενώ έγραψε και την ιστορία της περιόδου, που αποτελεί σημαντική πηγή για την έρευνα.

Νικόλαος Καβάσιλας (1322-1392/1397)

Λόγιος, θεολόγος και μοναχός, ανιψιός του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Νείλου Καβάσιλα, γεννημένος στη Θεσσαλονίκη. Εξήσε σε μια εποχή μεγάλων πολιτικών και θρησκευτικών συγκρούσεων με επίκεντρο την ησυχαστική έριδα ανάμεσα στον Βαρλαάμ και τους ησυχαστές μοναχούς και τις έντονες πολιτικές διαμάχες για το Βυζαντινό θρόνο. Ο Νικόλαος Καβάσιλας υπήρξε προσωπικότητα μεγάλου κύρους στο Βυζάντιο. Στην αντιπαράθεση των ησυχαστών, πήρε το μέρος του Γρηγορίου Παλαμά, αλλά η συμβολή του υπήρξε καίρια, καθώς έστρεψε το ενδιαφέρον του στις κοινωνικές διαστάσεις της θεολογικής διαμάχης, ανανεώνοντας με το έργο και τη δράση του την εκκλησιαστική ζωή. Στον Καβάσιλα ουσιαστικά οφείλει η Ορθόδοξη Εκκλησία την αποσαφήνιση της λειτουργικής, της μυστηριακής και της κοινωνικής της πλευράς. Ως προσωπικότητα ήταν σεβαστή από τους αυτοκράτορες και τους λογίους της εποχής. Εξήσε στα τελευταία έτη της ζωής του ως μοναχός σε μονές της Κωνσταντινούπολης. Το συγγραφικό του έργο είναι τεράστιο, με σημαντικότερο το σύγγραμμα *Περί της εν Χριστώ ζωής*, στο οποίο οφείλει τη φήμη του ως μυστικού θεολόγου. Άλλα έργα του: *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, *Λόγος κατά τοκίζοντων*, *Λόγος περί των παρανόμων τοις άρχουσιν επί τοις ιεροίς τολμώντων*, *Κατά των του Γρηγορά ληρημάτων λόγος* κ.ά. Η Εκκλησία μας τον περιέλαβε στο αγιολόγιο της και η μνήμη του τιμάται στις 20 Ιουνίου.

Του **ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ**
διευθυντή ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ο παρατεταμένο δειλινό που φώτιζε, το 14ο αιώνα, την ήδη χιλιόχρονη αυτοκρατορία ήταν πολύ πιο μελαγχολικό από τα συνηθισμένα, με την έννοια ότι εξασθενούσαν σχεδόν όλες οι λειτουργίες και δραστηριότητες, υλικές και πνευματικές, που χαρακτηρίζουν οποιαδήποτε κοινωνία σε οποιαδήποτε εποχή. Σε διαφορετικό βαθμό ο ένας από τον άλλο, οι λόγιοι της εποχής συλλαμβάνουν, φυσικά, τη γενική παρακμή που εκδηλώνεται επίσης με διαφορετικούς ρυθμούς σε διάφορους τομείς και οι απόψεις τους βοηθούν τη σύγχρονη έρευνα να μελετήσει, περισσότερο από οιαδήποτε άλλο, την αντίσταση που προβάλλει η κοινωνία στο αναπόφευκτο τέλος που πλησιάζει.

Ο «Διάλογος πλουσίων και πενήτων» του λογίου **Αλέξιου Μακρεμβολίτη**, γραμμένος, όπως φαίνεται, γύρω στα 1350, καταδικάζει τον πλούτο από την πλευρά της χριστιανικής ηθικής, αλλά αυτό δεν αποτελεί βυζαντινή, αλλά γενική μεσαιωνική νομοτέλεια. Εκείνο που στο διάλογο αυτό αποτελεί βυζαντινή ιδιομορφία, πραγματικά, είναι ο ισχυρισμός των πλουσίων (σ. 213) ότι κάποτε υπήρχε αφθονία γι' αυτούς, όταν κατείχαν «*απάσης της γης*» (η αυτοκρατορία), ενώ τώρα έχουν καταντήσει «*είλωτες και τρισαιχμάλωτοι*», λίγοι απέναντι σε «*πλήθος άπειρον*» και, γενικά, οι πλούσιοι φρονούν ότι «*εδουλώθημεν*». Με αυτό το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο που χρησιμοποιούν, εννοούν όχι την κοινωνική τους τάξη, αλλά όλους τους Βυζαντινούς, ενώ, πάλι, σύγχρονος ερευνητής, ο **Μ. Χέντι** (M. Hendy), κατέληξε στο αξιοσημείωτο συμπέρασμα ότι οι νοητικές δομές στο Βυζάντιο, το ίδιο όπως οι κοινωνικές δομές, άσκησαν την ίδια και ακόμη μεγαλύτερη επίδραση στην οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας από ό,τι το ξένο εμπόριο και αποτέλεσαν ένα από τα κύρια αίτια που επέφεραν την παρακμή του κράτους. Από πολύ παλιά, ίσως από τον 9ο αιώνα, φαίνεται ότι η βυζαντινή αριστοκρατία είχε μάλλον κακές σχέσεις με τις εμπορικές δραστηριότητες και ήδη από την εποχή των Κομνηνών η Κωνσταντινούπολη, χάρη στη δραστηριότητα των

1. Βιβλική σκηνή σε ψηφιδωτό του 14ου αιώνα, δωρεά του Θεόδωρου Μετοχίτη. Οι γυναίκες φορούν ενδυμασίες της ύστερης βυζαντινής περιόδου

ΟΙ ΛΟΓΙΟΙ, ΤΟ ΧΡΗΜ

A KAI H KOINONIA

2. Εμπόριο, χρήμα και πλουτισμός διέφεραν στη βυζαντινή και τη δυτική αντίληψη.

Λατινικό χειρόγραφο (1296 μ.Χ.) με χρηματικές συναλλαγές.

3. Έργο του Δημητρίου Κυδώνη «Περί του καταφρονείν τον θάνατον» (Βιβλιοθήκη Βασιλείας)

παλικών ναυτικών δημοκρατιών, αρχίζει να μεταβάλλεται σε κέντρο διεθνούς και όχι πια αποκλειστικά βυζαντινού εμπορίου.

Από την άλλη πλευρά, είναι γνωστό ότι σε όλες τις εποχές, πάνω από το 80% του βυζαντινού πληθυσμού ασχολούνταν με τις αγροτικές δραστηριότητες. Το 14ο αιώνα, η όλο και μεγαλύτερη απώλεια εδαφών και πόλεων ευνοεί μια τάση μείωσής της οικονομίας σε φυσική, δηλαδή σε μια αναχρονιστική κατάσταση, καθώς το ποσοστό των αριστοκρατών-γαιοκτημόνων που ασχολούνται με το εμπόριο αυξάνει συνεχώς, ενώ το στρώμα των μέσων πολιτών στις εναπομένουσες βυζαντινές πόλεις τείνει να εκλείψει. Η ανορθόδοξη αυτή κοινωνική εξέλιξη, σε σχέση με τη Δύση όπου το ποσοστό των μέσων πολιτών που ασχολούνται με το εμπόριο αυξάνει και ανθεί, οδηγεί τη βυζαντινή διάνοηση σε διαιτυπώσεις που, μερικές φορές, καταλήγουν να είναι ιδιαίτερα πρωτότυπες εξαιτίας της αναντιστοιχίας τους με την πραγματικότητα της εποχής.

Σύμφωνα με το δυτικόφιλο λόγιο **Δημήτριο Κυδώνη** (1324-1398), οι άνθρωποι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: *οι τας μεγάλας αρχάς διοικούντες*

Ο Κυδώνης εκφράζει απόψεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συγγενείς προς τις θεωρίες που εκφράζουν την Αναγέννηση

μπορούν να εκμεταλλεύονται κάθε περίπτωση που προκύπτει, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι *ελάτω πράκτορες* είναι αναγκασμένοι να περιμένουν κάποια ευνοϊκή συνθήκη, για να μπορέσουν να κάβουν κάτι (Επιστ. 93 = Loenertz I, 126). Σε ό,τι αφορά τους βυζαντινούς πολίτες που πηγαίνουν στη Δύση, οι αιτίες μπορεί να είναι τρεις: προξενία, γεωργία, εμπορία (Επιστ. 371 = Loenertz II, 318), ενώ, αντίθετα, οι Δυτικοί έρχονται στο βυζάντιο ως πρεσβευτές, έμποροι και μισθοφόροι (Απολογία,

29
ΤΟΥ ΚΥΔΩΝΗ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΑΤΑΦΡΟΝΕΙΝ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ

ὄν τ' ἴδω
τ' ἴδω
τον εἰώδα
τὸν μὲν
μιῦσι, τ

κακῶν χείρτον οἶοντα. αὐτὸν
τί τ' πείθον ἔτις αὐτὸν δὲ
μὲν τί λέγειν καὶ * πείθον
τοῖς ὁμοίως δὲ καὶ μὲν
πλάνων ἀπέχεσθαι πᾶσι
αὐτὸν πείθον, τ' τ' πείθον
πείθον αὐτὸν τοῖς ἀκρίτοις
λαοῖς. αὐτὸν πείθον αὐτὸν
ρεῖν, ἔτις αὐτὸν δὲ λυγρὸν ὑπὸ
λέγειν, ψυχῆς δὲ μόνον ἄνθρωπον
νοσοῦντος ἐλέγχονται, ἵνα
διδόναι καὶ κατεπὴν χεῖρα
πείθονται. φῶς γὰρ ἴδω
σμων κακῶν παρὰ τὸ ἐπὶ κεῖ
ται. ἔτις αὐτὸν δὲ * ὁ λέγειν
τα δίδωσαι. τριχὺ συμβ

360 Mercati). Είτσι, ενώ υπάλληλοι και έμποροι υπάρχουν και στις δύο κοινωνίες, η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα σ' αυτές βρίσκεται, κατά τον Κυδώνη, στο ότι οι γεωργοί που αναφέρονται σε σχέση με το βυζάντιο αντικαθίστανται σε ό,τι αφορά τη Δύση από τους μισθοφόρους στρατιώτες, σημείο των καιρών. Χαρακτηρίζοντας με ένα γενικό τρόπο τους βυζαντινούς γεωργούς *ταλαιπαρούς* («Ε-Ιστορικά, 144) ο δυτικόφιλος λόγιος θεωρεί ότι οι έμποροι αποτελούν παράδειγμα προς μίμηση (Επιστ. 328, Απολογία, 360), επειδή, δημιουργώντας πλούτο στα ξένα μέρη, πλουτίζουν την αγορά και, σε τελική ανάλυση, κάνουν σοφότερη την πόλη. Έχοντας ο ίδιος ταξιδέψει στη Δύση και με εμπειρίες από ακμάζουσες κοινωνίες όπου ανθούν οι εμποροχρηματικές σχέσεις, ο Κυδώνης εκφράζει απόψεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συγ-

χῆς ἀπὸ τοῦ σώματος
μόν, * ἡ δὲ θάνατος ἔμ
ἐν ὀνόματι ζῆν, πᾶν
ἐλπίσαι, πάντες δὲ
πάντες δὲ πάντες
ἐπὶ πρὸς αὐτὸν ὄντη,
ἐδραίνειν. ὁδοῦσι
ἵ γε φράδιως ἐν αὐτῷ
πᾶσι καὶ δειλῆς
οὐκ ἔστι. ῥᾶσα γὰρ
ἐκείνου ὁμοιότητι
σι πρὸς τὴν συμβού-
λι χερῶν καὶ τηρο-
ῦν τῇ δόξης ἔχουσι
οἱ καὶ μαλακίαν
φ' ὧν τὰ ἀδελφὰ δε-
λὰ μὴ βλαβήνται
ἐν, ἐκ παλίων λογι-
σθῆναι θάνατον οἶον
ἐν, τριχθὰ πᾶν τὸ
μὴ καὶ ἐν τῷ θά-
νατον

3

νητής χρημάτων (Α', 238), αλλά όπως ειπώθηκε, είναι απαράδεκτο να ανέρχεται κοινωνικά κάποιος φαύλος και άσημος επειδή τα κίνητρα του ανθρώπου έχουν δύο διαφορετικά σημεία εκκίνησης: την επιθυμία για δόξα ή το χρήμα (Β', 158). Για τον καθάροισμο αριστοκράτη Καντακουζηνό, το χρήμα αποτελεί ένα κίνητρο για την κατώτερη τάξη, στην οποία συγκαταλέγει σχεδόν στο ίδιο επίπεδο εμπόρους, χειροτέχνες και γεωργούς (Α', 328 και Γ', 39), ενώ όταν πρόκειται για ένταξη σε πολιτικές παρατάξεις, ιδιαίτερα για τη δική του, δείχνει μια προτίμηση στους *περί εμπορίας ναυολημένους και τους εν εργαστηρίοις διατρίβοντας* (Γ', 71), οι οποίοι έχουν διαθέσιμο χρήμα για τις ανάγκες του πολέμου. Ετσι, συγκαλεί στην *εκκλησίαν πάνδημον* (Γ', 80), ή *κοινήν εκκλησίαν εν πάσης ιδέας βίου εκ των Βυζαντιών πολιτών* (Γ', 33-34) και το ίδιο κάνει και στη Θεσσαλονίκη (Γ', 117). Το χρήμα, στον Καντακουζηνό τουλάχιστον, είναι μια έννοια συνυφασμένη με διοικητικές ή άλλες φροντίδες, δαπάνες μισθοδοσίας, φόρους κ.λπ. και σκοπεύει πάντα στο κοινό όφελος της αυτοκρατορίας, εφ' όσον οι ευγενείς εκ προχόνων, που είναι ανώτε-

4. Βυζαντινοί έμποροι μεταφέρουν τα αγαθά με βάρκα. Εικονογράφηση από τα «Κυνηγετικά» (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη)

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, έμποροι, γεωργοί και χειροτέχνες οφείλουν να συντηρούν το στρατό με χρηματικές εισφορές

γενείς προς τις θεωρίες που εκφράζουν την Αναγέννηση.

Φαίνεται όμως ότι οι απόψεις αυτές του Δημήτριου Κυδώνη αποτελούν μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα. Στο ιστορικό έργο του **Ιωάννη Καντακουζηνού** (1295-1383, αυτοκράτορας 1341-1354), η επιθυμία κέρδους αντιπαρατίθεται με μεγάλη σαφήνεια στα *κοινῇ λυσιπελούντια* (τόμ. Β', 59), ενώ ο νεόπλουτος χαρακτηρίζεται *φαύλος και άσημος* (Β', 425). Οι ευγενείς μπορούν να δαπανούν ακόμη και υπέρογκα ποσά για οποιοδήποτε σκοπό, ακόμη και για έναν εμφύλιο πόλεμο, προκειμένου να υπερασπίσουν την τιμή τους (Α', 138), ενώ έμποροι, γεωργοί και χειροτέχνες οφείλουν να συντηρούν το στρατό με χρηματικές εισφορές (Γ', 39). Γενικά, ο ευγενής πρέπει να εμφανίζεται πάντα *κρείττων χρημάτων* (Β', 61), ή *μεγαλόφρων και καταφρο-*

ροι χρημάτων, δαπανούν για το σκοπό αυτό μεγάλα ποσά *εκ των ιδίων* (Β', 68). Στις συνθήκες του 14ου αιώνα, οι απόψεις αυτές ενός αριστοκράτη και, κατά μια παλιότερη βυζαντινή παράδοση, λόγιου εστεμμένου, αποτελούν πχώ μιας υγιέστατης, με τα μεσαιωνικά μέτρα και σιαθμά φυσικά, νοστορίας, ιδιαίτερα δε στον ευαίσθητο τομέα των *μέσων πολιτών*, στους οποίους ο Ιωάννης Καντακουζηνός δείχνει μια μεγαλύτερη από ό,τι οι άλλοι Βυζαντινοί συγγραφείς προσοχή, ίσως, όπως υποστηρίχθη-

5. Οικοδόμηση
κτιρίων.
Μωσαϊκό του
13ου αιώνα
επηρεασμένο από
τη βυζαντινή
τεχνοτροπία, από
τον καθεδρικό του
Αγίου Μάρκου
στη Βενετία

κε [Γκ. Βάις (G. Weiss)], για να αποτρέψει από τον αναγνώστη του την εντύπωση ότι ολοκληρωτή η σύγχρονη του βυζαντινή κοινωνία παρατάχθηκε σε κοινό μέτωπο εναντίον του.

Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ο ιδεολογικός αντίπαλος του Ιωάννη Καντακουζηνού στο θέμα του Ησυχασμού **Νικηφόρος Γρηγοράς** (περίπου 1290-περίπου 1360) έχει σχεδόν την ίδια αντίληψη με τον Καντακουζηνό σε ό,τι αφορά τη διαγωγή ενός ευγενούς εκ προγόνων: άλλος διακρίνεται για τη γενναιοδωρία του (Α', 70) και, γενικά, όταν οι πολίτες συνεισφέρουν (Α', 210), ο Γρηγοράς υμνεί τη δαπάνη υπέρ των κοινών (Β', 595 και 620) στηλιτεύοντας ταυτόχρονα τις υπέρογκες αμοιβές και ατέλειες των ανώτατων αξιωματούχων (Α', 527, 566) σε μια εποχή γενικής κρατικής ένδειας (Α', 243, 263, 539, Γ', 201).

Για τον Γρηγορά, το να γίνει κανείς *πλούσιος εκ πενήτων* είναι κάτι αξιοκατάκριτο και, στο σημείο αυτό, η αντίληψή του συναντάει εκείνη του Καντακουζηνού. Τα παραδείγματα νεόπλουτων, όμως, που παραθέτει ο Γρηγοράς στο ογκώδες ιστορικό του

Ο Γρηγοράς επιμένει από την αρχή της «Ρωμαϊκής Ιστορίας» του, ότι η «πραγματεία εμπορική» αποφέρει «πλούτον εκ ληστείας»

έργο είναι μάλλον απροσδόκητα: οι Τούρκοι, που έγιναν *πλούσιοι εκ πενήτων εν βράχει* από τις λεηλασίες τους (Α', 545) και κάποιος Βατάτζης *εξ ασήμου γένους*, που πλούτισε *εξ απογραφικών εμπορίων* (Β', 741). Ο παραλληλισμός των δύο περιπτώσεων πλουτισμού (εχθρικές λεηλασίες και εμπόριο) είναι αναπόφευκτος, αλλά όχι και τόσο ανεξήγητος, επειδή ο Γρηγοράς επιμένει, ήδη από την αρχή της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* του, ότι η *πραγματεία εμπορική* αποφέρει *πλούτον εκ ληστείας* (Α', 135). Σε ένα άλλο, πασίγνωστο, απόσπασμά του, ο Γρηγοράς οικτρίζει τους Λατίνους, ιδιαίτερα τους Γενοβέζους, που ταλαιπωρούνται αφάνταστα από τα εμπορικά και θαλάσσια ταξίδια που προσπορίζουν χρήματα (Β', 683-684). Με αυτόν τον τρόπο, ο γνωστός «πανεπιστήμων» του 14ου αιώνα Νικηφόρος Γρηγοράς εμφανίζεται βαθιά εμποιοσμένος από τη μεσαιωνική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία το εμπόριο είναι συνυφασμένο με την ταλαιπωρία και, ορισμένες φορές, με την ανεντιμότητα. Όπως εξάλλου αναφέρει (Β', 716), ο Αδως, δηλαδή ο κατ' εξοχήν τόπος όπου ακμάζει η μοναστική ζωή, είναι ελκυστικός κυρίως επειδή εκεί δεν υπάρχουν *οὐδ' ἐμπορίαί δημόσιοι καὶ αγοραί καὶ*

αγορανόμοι, αντιπαραθέτοντας με την εκτίμησή του αυτή εμπορική δραστηριότητα και μοναστική ζωή, προς όφελος, φυσικά, της τελευταίας.

Σε προφανή αντίθεση με τον Καντακουζηνό, που αναγνωρίζει τους γεωργούς ως φορολογική βάση της κοινωνίας (*οι γεωργοί, ἐξ ὧν μάλιστα οἱ φόροι πράττονται*, Α', 136-137), στον Γρηγορά δεν ανιχνεύεται μια κάποια προτίμηση προς τον αγροτικό πληθυσμό ούτε καν απέναντι στους περιφρονημένους εμπόρους. Το χρήμα όμως δεν έρχεται τελευταίο στις προτιμήσεις του Γρηγορά, κάθε άλλο μάλιστα. *Χειρουργοὶ αὐτοῖς χρήμασι καὶ αὐταῖς τε γυναῖξιν καὶ τέκνοις*, λέει (Α', 253) και επανέρχεται λίγο πιο κάτω ως εξής: *συναγαγόντες ἅπαντα χρήματα καὶ γυναῖκας* (Α', 257), ενώ ο Καντακουζηνός χρησιμοποιεί τουλάχιστον διαφορετική ιεραρχία στο γραπτό του λόγο: *οὐ χρήματα μόνον καὶ κτήσιν καὶ οἰκέτας καὶ φίλους* (Α', 34). Στην ιεραρχία των υπάρχοντων που παραθέτει ο Καντακουζηνός απουσιάζει η γυναίκα, ενώ αντίθετα στον Γρηγορά η ιεραρχική παράθεση χρημάτων και γυναικῶν είναι απογοητευτική.

Σε σύγκριση με το θεωρούμενο φιλοπλουστική και φιλομόναχο, υπερσυντηρητικό, υπερορθόδοξο γνήσιο αριστοκρατικό Καντακουζηνό, ο θεωρούμενος φιλοδυτικός, εγγυκλοπαιδιστής και λάτρης των φυσικών επιστημών Νικηφόρος Γρηγοράς αποδεικνύεται πολύ πιο καθυστερημένος από τον εσθεμμένο ιδεολογικό αντίπαλό του, σε ό,τι αφορά το χρήμα και το εμπόριο τουλάχιστον. Η έννοια της ταλαιπωρίας

λογικά στρατόπεδα της δικής τους κοινωνίας.

Τέτοιας υφής σχετικά λεπτές διαφορές αντιλήψεων ανάμεσα σε ομάδες λογίων, που, επιπλέον, είχαν μια σημαντική παρουσία στη δημόσια ζωή της όλο και πιο αδύναμης αυτοκρατορίας, σχετικά με κυρίαρχες κοινωνικές καταστάσεις είναι πολύ πιο σημαντικές από τη γενική αποσιροφή ενός **Αλεξίου Μακρεμβολίτη** προς τους πλουσίους ή ενός **Νικολάου Καβάσιλα** (έγραψε μια πραγματεία *Περί τοκίζόντων*) προς τους τοκογλύφους. Μακρεμβολίτης και Καβάσιλας παρ' όλες τις διάπυρες πραγματείες τους δεν ξεπερνούν τα όρια της έντονης διαμαρτυρίας που εκφράζουν οι έντιμοι άνθρωποι απέναντι στη διαφθορά των ηθών, ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη και εποχή. Οι έστω και αποσπασματικές μνείες των Βυζαντινών ιστορικών, όμως, καθώς και το ολοκληρωτικά διαπνεόμενο από υποκειμενισμό είδος της επιστολογραφίας, μπορούν να συμπληρώσουν σε πολλές περιπτώσεις, ακόμη και να διορθώσουν τα όσα συμπεραίνουμε από τις μαρτυρίες των θεολογικών, φιλοσοφικών ή άλλων ρητοριζόντων έργων, στα οποία τα οικονομικά και

που υφίσταται ο μεσαιωνικός άνθρωπος εξαιτίας του εμπορίου υπάρχει και στα γραπτά του προγενέστερου του Γρηγορά πολυίστορος **Μαξίμου Πλανούδη** [1260-1310, *τοῖς ταλαιπώροις ἐμπόροις ἐσχαίος κίνδυνος μετὰ χειμῶνας καὶ σκοπέλους καὶ καταιγίδας* (Επιστ. 12, Leone 18)], έτσι ώστε να προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι Βυζαντινοί λόγιοι οικτίρουν τα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας αποδίδοντάς τους ως κύριο χαρακτηριστικό την ταλαιπωρία· ο Κυδώνης στους αγρότες, ο Πλανούδης και ο Γρηγοράς στους εμπόρους. Αυτό όμως δείχνει καλύτερα από οτιδήποτε άλλο ότι οι έμποροι κάθε άλλο παρά *μέσοι πολῖται* μπορούσαν να χαρακτηριστούν μέσα στη βυζαντινή κοινωνία του 14ου αιώνα, καθώς και ότι οι αντιλήψεις του Δημήτριου Κυδώνη για το εμπόριο και τους εμπόρους αποτελούν συνέχεια και προέκταση όχι του Νικηφόρου Γρηγορά, όπως θα μπορούσε να περιμένει κανείς, αλλά του Ιωάννη Καντακουζηνού, επειδή και ο Καντακουζηνός (σποραδικά και σε μικρότερο βαθμό), και ο Κυδώνης (σε μεγαλύτερο) εντοπίζουν την εμπορική δραστηριότητα, ακόμη και την τότε πολύ μικρή βυζαντινή εμπορική δραστηριότητα, ως παραγωγική, ενώ ο Γρηγοράς και πριν από αυτόν ο Πλανούδης εκφράζουν μιαν αντίληψη που ανάγεται σε παρωχημένες για την πραγματικότητα του 14ου αιώνα εποχές. Η σχετική συμπίεση Καντακουζηνού και Κυδώνη στο καιριο θέμα του οικονομικού βάρους του εμπορίου σε μια οποιαδήποτε κοινωνία δεν επηρεάζει την αναμφισβήτητη αλήθεια ότι Καντακουζηνός και Κυδώνης υπηρέτησαν σε αντίθετα πολιτικά και ιδεο-

Οι Βυζαντινοί λόγιοι οικτίρουν τα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας, αποδίδοντάς τους ως κύριο χαρακτηριστικό την ταλαιπωρία

κοινωνικά θέματα διγόνται μόνο στο επίπεδο της ηθικής. Οποσδήποτε, η βυζαντινή κοινωνία του 14ου αιώνα δεν ήταν τέτοια, όπως θα την ήθελαν οι σύγχρονοι Βυζαντινοί λόγιοι. Το πώς θα έπρεπε να είναι μπορεί να ερευνηθεί στις διαφορές ανάμεσα στις εκτιμήσεις τους. Το πώς όμως ήταν στην πραγματικότητα προκύπτει όχι από τις διαφορές εκτιμήσεων, αλλά από τις αναπάντεχες ομοιότητες που μπορεί να ενυπάρχουν ανάμεσα σε εκτιμήσεις ανθρώπων πολύ διαφορετικών μεταξύ τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- I. Sevchenko, Alexios Makrembolites and his «Dialogue between the rich and the poor», *Zbornik Radova VI* 6, 1960, 187-228.
- G. Weiss, *Johannes Kantakuzenos, Aristokrat-Staatsmann-Kaiser und Mönch in der byz. Gesellschaftsentwicklung des 14. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1969.
- A. Kazhdan, L' histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire, *Byzantion* 50, 1980, 279-335.
- A. Laiou, The Greek merchant in the Palaeologan period, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 57, 1982, 105-111.
- M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, Cambridge 1985.
- V. Cencova, Kupec i trgovlia v Vizantii XIV v., *Vizantijskij Sredizemnomore, Slavianskii mir*, Moskva 1991, 89-109. ■

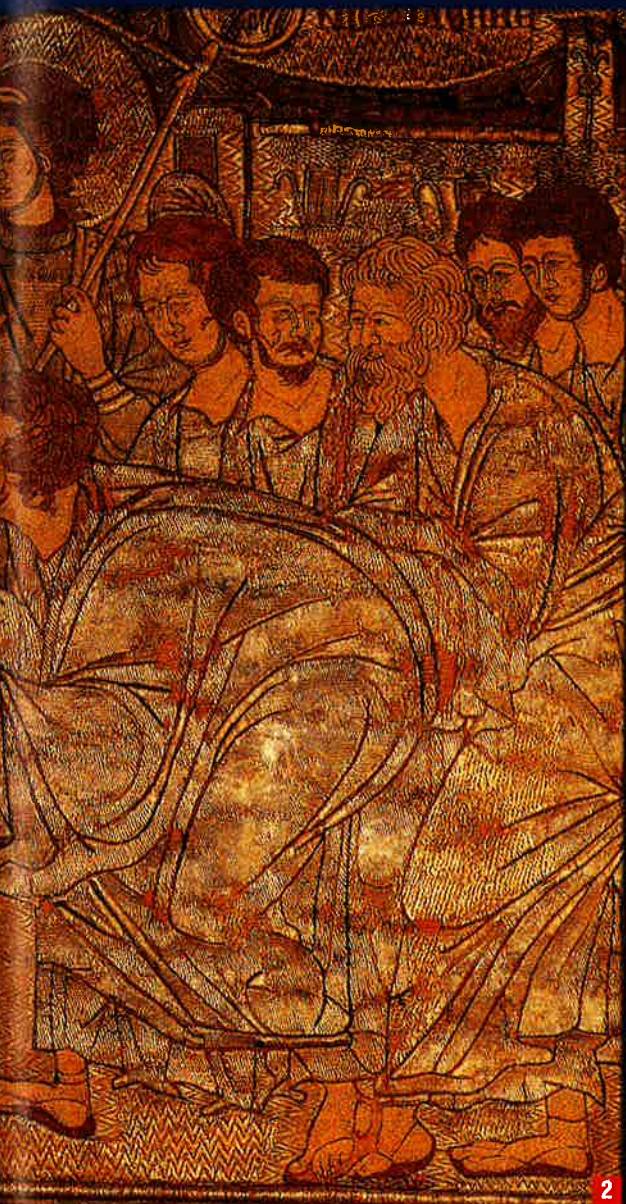
Π Του MARTIN HINTERBERGER
επικούρου καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Κύπρου

1. Αυτοκρατορικό ζεύγος και νεαρός συναυτοκράτωρ του Βυζαντίου σε μικρογραφία χειρογράφου του 12ου αιώνα (Βιβλιοθήκη Βατικανού)

ερισσότερο από άλλες περιόδους, κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή (1260-1360 περίπου) η λογοτεχνική παραγωγή συνδέεται άμεσα με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Γενικότερα θα πρέπει να λάβει κανείς υπόψη ότι αυτό που λέμε «λογοτεχνία» στο Βυζάντιο έχει πάντα ένα σαφώς πιο λειτουργικό και δημόσιο χαρακτήρα απ' ό,τι αποδίδουμε σήμερα σε λογοτεχνικά κείμενα. Τα κείμενα δεν γράφονταν μόνο ως προϊόντα του έντεχνου λόγου, αλλά συνήθως εξυπηρετούσαν έναν πρακτικό σκοπό: η έννοια της l'art pour l'art ήταν ως έ-

ΛΟΓΟΤΕΧ

να μεγάλο βαθμό αγνώστη. Εκτός αυτού, ο Βυζαντινός όρος «οι λόγοι», ο οποίος είναι ο μόνος που κατά κάποιο τρόπο αντιστοιχεί στο σημερινό «λογοτεχνία», εννοεί ένα μεγάλο και ποικίλο φάσμα κειμενικών μορφών, το οποίο συμπεριλαμβάνει και φιλοσοφικές ή επιστημονικές πραγματείες. Οποιαδήποτε μια άλλη βασική διαφορά ανάμεσα στη Βυζαντινή και τη σημερινή λογοτεχνία είναι ότι η πρώτη –με σχεδόν μοναδική εξαίρεση τα ερωτικά μυθιστορήματα– απεικονίζει την πραγματικότητα, ενώ σήμερα η μυθοπλασία αποτελεί ένα από τα

2

3

ΝΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ

κύρια χαρακτηριστικά της αφηγηματικής λογοτεχνίας.

Ενώ οι εξέχουσες φυσιογνωμίες της λογοτεχνίας της Κομνηνικής εποχής και αναγνωρισμένοι ρήτορες όπως ο **Θεόδωρος Πρόδρομος** και ο **Ιωάννης Τζέτζης** είναι και επάγγελμα συγγραφείς που συντηρούνται από γενναιόδωρους μαϊκήνες-μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, το προφίλ του συγγραφέα αλλάζει άρδην κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή.

Ο **Γεώργιος Ακροπολίτης** (1217-1282) εκπαιδευ-

εται στην αυλή του **Ιωάννη Βατάτζη** από τους καλύτερους δασκάλους και αποκτά έτσι τα προσόντα για να αναλάβει τα ανώτατα διοικητικά αξιώματα της αυτοκρατορίας. Υπηρετεί ως μεγάλος λογαριαστής και αναλαμβάνει λεπτές διπλωματικές αποστολές ως λογοθέτης του δρόμου. Ταυτόχρονα αξιοποιεί το λογοτεχνικό του ταλέντο συνθέτοντας κείμενα για εκδηλώσεις στην αυλή, κατά τις οποίες βρίσκει ευκαιρία να εκθέσει την άρτια λογοτεχνική και ποιητική του μόρφωση. Τον βλέπουμε ως συγγραφέα των επιτύμβιων στίχων για την Ει-

2. Λεπτομέρεια από το χρυσοκέντητο «Επιτάφιο» της Θεσσαλονίκης με σκηνή από το Μυστικό Δείπνο.

3. Βυζαντινός αξιωματούχος παραλαμβάνει από τον Άγιο Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό αντίγραφο των «Ομιλιών». Μικρογραφία χειρογράφου του 12ου αιώνα (Μονή Διονυσίου, Άγιον Όρος)

4. Ο Ανδρόνικος
Γ' Παλαιολόγος
σε μικρογραφία
του 14ου αιώνα
(Κρατική
Βιβλιοθήκη
Βιρτεμβέργης)

ρήνη Κομνηνή, τη γυναίκα του Ιωάννη Βατάτζη. Οι επιδόσεις του στο πεδίο των λόγων τον καθιστούν πρώτη επιλογή του αυτοκράτορα για εκπαιδευτή του διαδόχου **Θεοδώρου Λασκάρως**, με τον οποίο τον συνδέει, εκτός από τη σχέση του δασκάλου με το μαθητή, αρχικά και μια έντονη λογοτεχνική φιλία. Έτσι, ο Ακροπολίτης προλογίζει τη συλλογή των επιστολών του Θεοδώρου εξάγοντας τις λογοτεχνικές της αρετές. Ο κυκλοθυμικός Θεόδωρος Λάσκαρις όμως αποξένωσε το δάσκαλό του τιμωρώντας τον βάνασα για μια ασήμαντη αφορμή. Η δημόσια ταπείνωση αυτή έφερε τον Ακροπολίτη πιο κοντά στο μετέπειτα σφετεριστή **Μιχαήλ Παλαιολόγο**, τη δικαιολόγηση των πράξεων του οποίου ο Ακροπολίτης αναλαμβάνει στην Ιστορία του υπό τον τίτλο *Χρονική Συγγραφή*. Στο πιο γνωστό του έργο αυτό ο συγγραφέας καταφέρνει να ζωγραφίσει μια άκρως αρνητική εικόνα του ευξα-

που και ασταθούς Θεοδώρου Λασκάρως, στον οποίο αντιπαραθέτει το σταθερό και γενναίο χαρακτήρα του Παλαιολόγου. Κεντρική θέση στην επιχειρηματολογία του συγγραφέα κατέχει μια διαλογική σκηνή σχεδόν θεατρικών προδιαγραφών με πρωταγωνιστές τον Θεόδωρο Λάσκαρι και τον Ακροπολίτη τον ίδιο, η οποία φανερώνει περίτρανα την ανικανότητα του Λασκάρως ως ηγέτη (*Χρονική Συγγραφή* 63, σσ. 127-132, εκδ. Heisenberg). Η Ιστορία τελειώνει με τη θριαμβευτική είσοδο του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην Κωνσταντινούπολη, το ανέλπιστο κατόρθωμα της ανόρθωσης της αυτοκρατορίας ύστερα από 57 χρόνια Λατινοκρατίας, που τον δικαίωσε και στα μάτια των εσωτερικών του αντιπάλων (*Χρονική Συγγραφή* 87, σσ. 186-188).

Ο αυτοκράτορας ήθελε να προσδώσει στο θρίαμβό του το χαρακτήρα μιας θρησκευτικής εορτής. Ανέβαλε την είσοδό του στην καινούργια –παλιά πρωτεύουσα ως τις 15 Αυγούστου του 1261. Την ημέρα εκείνη, ο μητροπολίτης Κυζίκου, **Γεώργιος Κλειδάς**, με την εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας στα χέρια, ανέβηκε σ' έναν από τους πύργους της Χρυσείας Πύλης και εκφώνησε από 'κει δεκατρείς ευχαριστήριους ύμνους, τον καθένα με διαφορετική μελωδία –τους ύμνους αυτούς τους είχε συνθέσει ο Γεώργιος Ακροπολίτης, όπως σημειώνει περήφανα στην Ιστορία του. Στη συνέχεια ο Μιχαήλ Παλαιολόγος εισήλθε πεζή και ταπεινά στην Πόλη ακολουθώντας την εικόνα της Θεοτόκου.

Τα επόμενα χρόνια ο λαμπρός νικητής, τον οποίο είχε ευνοήσει τόσο πολύ η τύχη, συγκέντρωσε τις δυνάμεις της αυτοκρατορίας στην ανασυγκρότηση της Κωνσταντινούπολης. Η Λατινοκρατία είχε αφήσει έντονα ίχνη της παρακμής. Μεταξύ άλλων, έπρεπε να ανοικοδομηθεί ένα εκπαιδευτικό σύστημα που θα εξασφάλιζε την άρτια εκπαίδευση των μελλοντικών αξιωματούχων του κράτους. Το δύσκολο αυτό έργο ο Μιχαήλ το παρέδωσε στα χέρια του Ακροπολίτη, τον οποίο απάλλαξε προσωρινά από τα καθήκοντά του.

Στο εκπαιδευτήριο αυτό του Γεωργίου Ακροπολίτη, ο **Γεώργιος Κύπριος** (1241-1290) βρήκε επιέλους τις δυνατότητες μόρφωσης για την αναζήτηση των οποίων είχε εγκαταλείψει την πατρίδα του, την Κύπρο, που ήταν έρημος από ελληνική παιδεία. Σύμφωνα με την αυτοβιογραφία του, στο σχολείο του Ακροπολίτη ο Γεώργιος Κύπριος, έπειτα από αρχικές δυσκολίες, διέπρεψε στη ρητορική τέχνη όσο κανείς άλλος. Ανέτρεξε κατ' ευθείαν στα αρχαία κείμενα και μ' αυτά ως πρότυπα διαμόρφωσε το προσωπικό του ύφος. Με τη σειρά του, ο Κύπριος έγινε δάσκαλος και επηρέασε αποφασιστικά την επόμενη γενιά των Βυζαντινών λογίων, με πολλούς

Μια άρτια λογοτεχνική μόρφωση μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ένταξη στις διοικητικές υπηρεσίες

5. Ο καρδινάλιος Μποναβεντούρα δέχεται τους Έλληνες απεσταλμένους στη Σύνοδο της Λιόν το 1274 για την Ενωση των Εκκλησιών. Πίνακας του Francisco de Lurbaran (Μουσείο Λούβρου, Παρίσι)

από τους οποίους διατήρησε και αργότερα λογοτεχνική επαφή. Στον κύκλο των μαθητών του συγκαταλέγονται ο μεσάζων και επί του κανικλείου **Νικηφόρος Χούμνος**, ο μεσάζων και μέγας λογοθέτης **Θεόδωρος Μουζάλων**, ο πατριάρχης **Ιωάννης Γλυκός** και, κατά πάσα πιθανότητα, ο μέγας λογοθέτης **Κωνσταντίνος Ακροπολίτης**. Όταν μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η' (1282), ο οποίος είχε επιδιώξει την ένωση της Ορθόδοξης με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ο γιος και διάδοχός του **Ανδρόνικος Β'** άλλαξε ριζικά την πολιτική του κράτους, ο ενωτικός πατριάρχης **Ιωάννης Βέκκος** αναγκάστηκε να παραιτηθεί και η θέση του την ανέλαβε ο λιγότερο βεβαρημένος Γεώργιος Κύπριος ως Γρηγόριος Β'. Ακόμη και στον πατριαρχικό θρόνο (1283-1289) οι δυνατότητές του να ασκήσει εξουσία βασίζονταν στις παλιές του επαφές με τους ανθρώπους του λόγου, οι οποίοι τον εκτιμούσαν ιδιαίτερα ως κριτή του καλού ύφους.

Όπως ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος έτσι και ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης (+1324) εγκαιέλειψε τις πολιτικές πεποιθήσεις του πατέρα του Γεωργίου Ακροπολίτη· ο ένθερμος υποστηρικτής της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ο οποίος υπήρξε επικεφαλής της βυζαντινής αντιπροσω-

πείας στις διαπραγματεύσεις στη Λιόν το 1274, που κατέληξαν στην τυπική Ένωση των Εκκλησιών, είχε πεθάνει λίγο πριν από τον αυτοκράτορα, γεγονός το οποίο ασφαλώς ευνόησε και διευκόλυνε την πολιτική στροφή του γιου του. Ο Κωνσταντίνος διέτρεξε μια παρόμοια λαμπρή σταδιοδρομία με τον πατέρα του, στην υπηρεσία του γιου του Μιχαήλ, Ανδρόνικου. Από την αλληλογραφία του μαθαίνουμε ότι ο Κωνσταντίνος ήταν περιζήτητος συγγραφέας εγκωμιαστικών λόγων σε αγίους, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων έχει σωθεί. Η πλούσια αγιολογική αυτή παραγωγή μάς δείχνει πώς οι πολιτικές δραστηριότητες ενός υψηλού αξιωματούχου ήταν συνυφασμένες με μια έντονη λογοτεχνική παρουσία.

Κατά τη διάρκεια μιας περιόδου στη Μικρά Ασία, το 1290 ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος γνώρισε έναν πολλά υποσχόμενο νέο ρήτορα, τον **Θεόδωρο** ►

Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ανέθεσε στον Γεώργιο Ακροπολίτη την ανοικοδόμηση εκπαιδευτικού συστήματος μετά τη Λατινοκρατία

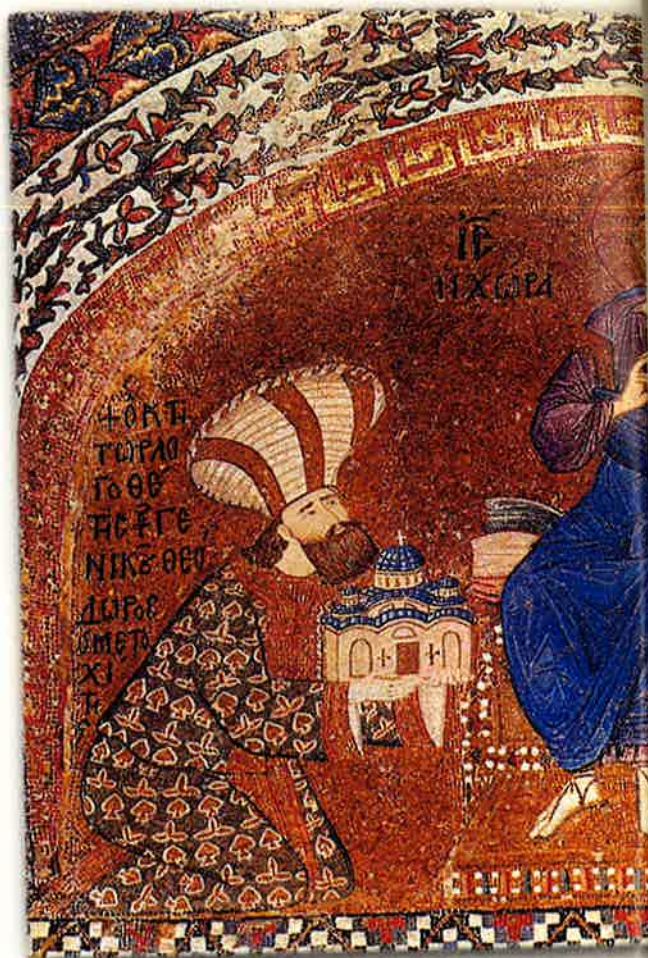
6. Μωσαϊκό του 14ου αιώνα από τη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη που παριστάνει το λόγιο και διπλωμάτη Θεόδωρο Μετοχίτη να προσφέρει ένα ναύ στον Χριστό

Μετοχίτη (1270-1332). Ο Μετοχίτης ήταν λιγότερο τυχερός από τον Κωνσταντίνου Ακροπολίτη και πέρασε τη δεύτερη δεκαετία της ζωής του στο πολιτικό και πολιτιστικό περιθώριο της επαρχίας, εξαιτίας της αμετάπειστης φιλενωικής στάσης του πατέρα του Γεωργίου. Μολονότι ο **Γεώργιος Μετοχίτης** βρισκόταν στη φυλακή και παρέμεινε εκεί ως το θάνατό του, ο νεαρός Θεόδωρος κατάφερε, με ένα λαμπρό εγκώμιο στη Νίκαια, να κερδίσει την εύνοια του Ανδρονίκου. Έχοντας υπόψη του την αποφασιστική σημασία αυτού του ρητορικού κειμένου, ο Μετοχίτης, όταν 30 χρόνια αργότερα, στο ζενίθ της σταδιοδρομίας του, συγκέντρωσε μια συλλογή των πιο πετυχημένων του κειμένων, το τίμησε με τη συμβολική πρώτη θέση.

Ο Μετοχίτης ήταν όχι μόνο εξαιρετος χειριστής του λόγου, αλλά και επιδέξιος διπλωμάτης. Υστερα από αλληπάλληλες επιτυχείς αποστολές στο όνομα του αυτοκράτορα (στην Κύπρο, την Αρμενία και τη Σερβία), κατάφερε να παραγκωνίσει τον αντίπαλό του για την εύνοια του αυτοκράτορα Νικηφόρο Χούμνο από τη σημαντικότερη θέση του μεσάζοντα, του πιο ισχυρού ανθρώπου μετά τον αυτοκράτορα. Με προτροπή του Ανδρονίκου, ο Μετοχίτης, παράλληλα με τα πολιτικά του καθήκοντα (και τη ρητορική του δραστηριότητα), εντρυφούσε στα άδυτα της αστρονομίας, μιας επιστήμης σχεδόν ξεχασμένης εκείνη την εποχή. Τον Μετοχίτη σίγουρα τον διακατείχε βαθιά αγάπη για τη λογοτεχνία και την επιστήμη, αλλά αυτή η αγάπη δεν ήταν τελείως αβυσσική. Η επιτυχής πρόβλεψη των εκλείψεων του Ηλίου και της Σελήνης, ο καρπός της επίπονης ενασχόλησής με τα μαθηματικά και την αστρονομία, του έφερε το θαυμασμό (μαζί με το φθόνο) των υπόλοιπων αυλικών και την ακόμη μεγαλύτερη αναγνώριση εκ μέρους του αυτοκράτορα. Ετσι, το

Οι πολιτικές δραστηριότητες ενός υψηλού αξιωματούχου ήταν συνυφασμένες και με τη λογοτεχνική παρουσία του

1321 ο Μετοχίτης επιβλήθηκε οριστικά έναντι του Χούμνου όταν του απονεμήθηκε ο αυλικός τίτλος του μεγάλου λογοθέτη. Ταυτόχρονα, ο τίτλος αυτός προβιβάστηκε στην ιεραρχία για να μην αναγκάζεται ο Μετοχίτης να στέκεται δίπλα στον επί του κανικλείου Χούμνο κατά τις επίσημες εκδηλώσεις της αυλής. Η διαμάχη μεταξύ του Μετοχίτη και του Χούμνου συνεχίστηκε και μετά την ουσιαστική νί-

κη του πρώτου. Είναι ένα χαρακτηριστικό του βυζαντινού πολιτισμού γενικότερα, και ιδίως της εκλεπτυσμένης πνευματικής κουλτούρας της αυλής του Ανδρονίκου Β', ότι η σύγκρουση εκφράστηκε στο λογοτεχνικό-φιλοσοφικό επίπεδο με την ανταλλαγή άκρως ρητορικών λιβέλων, στους οποίους ο ένας κατέκρινε τον άλλον για φιλοσοφική ημιμάθεια και λογοτεχνική ανικανότητα· και όλα

γεμάτα απόγνωση και αυτολύπηση. Προσωρινά χάθηκε από την πολιτική και επιστημονική σκηνή και ο πιστός μαθητής του Μειοχίτη, **Νικηφόρος Γρηγοράς** (περίπου 1293-1358/61). Ο πιο παραγωγικός και ίσως πιο προικισμένος συγγραφέας της εποχής του θα εντασσόταν ακόμη καλύτερα στο γενικό προφίλ των διανοουμένων της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής, αν είχε αποδεχτεί το οφίκιο του μεγάλου χαρτοφύλακα που του προσφέρθηκε επί Ανδρονίκου Β' ή αργότερα τον πατριαρχικό θρόνο. Από αγάπη στους «λόγους», ο Γρηγοράς αρνήθηκε αυτές τις κολακευτικές και σίγουρα και για εκείνον δελεαστικές προτάσεις. Παρά την εξέχουσα θέση του στον πνευματικό βίο της εποχής του, δεν κατάφερε να κρατηθεί μακριά από την πολιτική.

Παράλληλα με τη σύνταξη φιλοσοφικών και επιστημονικών πραγματειών, ο Γρηγοράς έγραφε και βίους και εγκώμια αγίων, κείμενα τα οποία διαβάζονταν στις γιορτές των εκάστοτε αγίων. Παρ' όλο που ο Γρηγοράς είχε συγκρουστεί με τον **Βαλαάμ τον Καλαβρό**, τον κυρίαρχο αντίπαλο του **Γρηγορίου Παλαμά**, κατέκρινε ταυτόχρονα και τα δόγματα του Παλαμά, τα οποία θεωρούσε μη ορθόδοξα. Προς το τέλος του εμφυλίου πολέμου μεταξύ Ιωάννη Καντακουζηνού και της παράταξης γύρω από τον πατριάρχη **Ιωάννη Καλέκα** και την αυτοκρατεία **Αννα** (δηλ. 1346/7), ο Γρηγοράς συνέθεσε το βίο της αγίας Θεοφανούς (+896), της πρώτης συζύγου του **Λέοντα Στ'**. Μέσα από αυτό το επιφανειακά τελείως απολιτικό κείμενο επιτέθηκε έμμεσα, αλλά εντούτοις ξεκάθαρα, στις ησυχαστικές αντιλήψεις σχετικά με το ορατό της θείας ενέργειας, σχολιάζοντας τα οράματα των γονέων της αγίας.

Στο βίο της Θεοφανούς ο Γρηγοράς εκφράζει επίσης την άποψη ότι ο άνθρωπος πρέπει να κριθεί βάσει των προθέσεων του (της «προαιρέσεως» του) και όχι βάσει των πράξεων, γιατί οι τελευταίες πολύ εύκολα επηρεάζονται από την τύχη και απομα-

7. Η αυτοκράτειρα **Αννα** αναμίχθηκε στις θρησκευτικές διαμάχες.

Μικρογραφία του 14ου αιώνα

(Κρατική Βιβλιοθήκη της Βιρτεμβέργης).

8. Ο Γρηγόριος Παλαμάς στη Σύνοδο του 1351 για τους ησυχαστές (Λεπτομέρεια της εικόνας της σελ. 8-9)

Ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος πρέπει να κριθεί από τις προθέσεις και όχι από τις πράξεις του

αυτά μάλιστα σε μια εποχή (1324-1326) που ήδη είχε ξεσπάσει ο εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον εγγονό του.

Όταν το 1328 ο Ανδρόνικος Β' ανειράπη οριστικά από τον **Ανδρόνικο Γ'**, παρέσυρε στην καταστροφή και τον έμπιστό του «πρωθυπουργό», ο οποίος τα τελευταία χρόνια της ζωής του αναζήτησε παρηγοριά γράφοντας μανιεριστικά εξαιρετικά ποιήματα

κρύνονται από τον αρχικό τους στόχο. Ο Γρηγοράς εκτιμούσε τον Ιωάννη Καντακουζηνό (1295/6-1383) ως λόγιο και ικανότατο πολιτικό και εναπέθεσε σ' αυτόν μεγάλες ελπίδες για την αποκατάσταση της κρατικής, αλλά και της εκκλησιαστικής τάξης εκείνη την περίοδο των ταραχών. Ενώ διατήρησε καλές σχέσεις με τον Καντακουζηνό τα πρώτα χρόνια μετά την ανάληψη της εξουσίας, στη συνέχεια

οι δύο άντρες αποξενώθηκαν με την πάροδο του χρόνου. Ο Γρηγοράς ακόμη και το 1348 συνέθεσε ένα ευχαριστήριο λόγο που θα απαγγελόταν στην επέτειο της νίκης του Καντακουζηνού, ο οποίος εν τέλει απέρριψε το κείμενο. Ο λόγος για τη διάσταση των δύο ανδρών ήταν η αμέριστη υποστήριξη που παρείχε ο Καντακουζηνός στον Παλαμά και τους οπαδούς του. Όταν ύστερα από τον πρόωγο θάνατο του πατριάρχη Ισιδώρου, την άνοιξη του 1350, ο Καντακουζηνός πρότεινε στον Γρηγορά το θρόνο του πατριάρχη, ο Γρηγοράς αρνήθηκε. Την επόμενη χρονιά συνήλθε η Αγία Σύνοδος για να επικυρώσει οριστικά τα δόγματα του Παλαμά ως ορθόδοξα και να καταδικάσει τους αντιπάλους του. Την ηγεσία της αντιπαλαμικής παράταξης ανέλαβε ο Νικηφόρος Γρηγοράς. Παρά την οξυδερκή επιχειρηματολογία του, οι απόψεις του καταδικάστηκαν και αναγκάστηκε να περάσει τα επόμενα χρόνια σε κατ'οίκον περιορισμό στη Μονή της Χώρας. Κατά τη διάρκεια της απομόνωσής του, ο Γρηγοράς βρήκε ευκαιρία να συνεχίσει τη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του, την οποία είχε ξεκινήσει ήδη πολλά χρόνια πριν, και αναθεώρησε την, αρχικά, απεριόριστα θετική εικόνα του Καντακουζηνού. Ο Γρηγοράς παραχώρησε στον Καντακουζηνό ότι είχε άψογες προθέσεις, παρατήρησε όμως ότι οι πράξεις του πήγαν στραβά επειδή παρασύρθηκε από τους παλαμικούς να εγκαταλείψει το σωστό δρόμο, διαφορετικά θα είχε γίνει ο μεγαλύτερος αυτοκράτορας (*Ρωμαϊκή Ιστορία* IB' 5,3= I 590 εκδ. Bekker).

Το 1354 ο Καντακουζηνός αναγκάστηκε να πα-

Η «Ιστορία» του Καντακουζηνού αποτελεί μία εντυπωσιακή αυτοβιογραφία και ένα αριστούργημα αυτοκρατορικής προπαγάνδας

9. Το 1354 ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός παρατήθηκε και έγινε μοναχός. Τον διαδέχθηκε ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος (10)

ραιτηθεί και να αφήσει το θρόνο αποκλειστικά στο γαμπρό του, το νεαρό **Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο**. Μερικά χρόνια αργότερα (κατά τη δεκαετία του 1360) έγραψε ο Καντακουζηνός με τη σειρά του μια *Ιστορία*. Το κείμενο αυτό αποτελεί μία από τις πιο εντυπωσιακές αυτοβιογραφίες του Βυζαντίου και ταυτόχρονα ένα αριστούργημα αυτοκρατορικής προπαγάνδας και δικαιολόγησης των πράξεων του συγγραφέα. Σε τριτοπρόσωπο λόγο ο εν αποστρατεία αυτοκράτορας, που από το παρασκήνιο συνέχισε να κινεί τα νήματα της πολιτικής ζωής, εκθέτει τη δική του εκδοχή των γεγονότων. Με αξιοθαύμαστο αφηγηματικό ταλέντο, άψογο ρητορικό ύφος και την εκτενή χρήση του ευθέως λόγου, ο Καντακουζηνός κατορθώνει να παρουσιάσει τον εαυτό του

NICEPHOR GREGORAE ROMANAE
na, hoc est Byzantinae historiae Lib
XI: quibus res à Græcis Imperatorib. per-
nos CXLV, à Theodoro Lascari priore, usque ad Androni-
ci Palæologi posterioris obitum gesta, describuntur, &
Niceta: Acominati Choniata: παλαιολό-
γόρου supplentur:

Nunc demum liberalitate Magnifici & Generosi viri, D. ANTONII FUGGERI, &c. & HIERONYMI WOLFFII libere, Græcè Latinèque editi, cum Indice copioso.

Hu aduancimmi I. AONICI CHALCOCONDYLAE Turticam historiam, CONRADO CLAYSSERO Tigurino interprete: sed recognitam ab eodem, & ad D. PHILIPPI GYNDELI exemplar emendatam. Ita quatuor libri scriptoribus, Zonera, Choniata, Gregora, Chalcocondyla conuulsi, integrum hanc sine historia corpus à Constantino magno ad Constantinum postremum, & Constantinum nepotem à Turco occupatam & possidam, habuiti sunt studio, utraq; lingua expressum, ut & de fide interpretum constaret: & tam rutilis Græcarum litterarum, quam docti, maiore commo ditare quam sumptu conficeretur.

Cum Cæsar. Maest. & Christianiss. C. ilionum Regis priuilegijs ad decernum.

ASILEAE, PER IOANNE
Opusculum, Anno Salutis 1562.

11

υπό αμιγώς θετικό φως και να πείσει τον αναγνώστη για τις πάντα καλές προθέσεις του, οι οποίες όμως καταστρατηγήθηκαν από τους φθονερούς του αντιπάλους. Ο δίδεν αμερόληπτος αφηγητής Χριστόδουλος (το λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Καντακουζηνού), ο οποίος εκθέτει τα γεγονότα και τα παρασκηνιακά από αξιόπιστη πηγή, εγκαταλείπει την ψυχραιμη αντικειμενικότητα μονάχα σε λίγα σημεία, συναισθηματικά φορτισμένα. Ετσι παρατηρεί (*Ιστορία* Δ' 42=III 308, 1-3 εκδ. Schopen): «Ο αυτοκράτορας Καντακουζηνός παραιτήθηκε εθελοντικά από την ηγεσία του κράτους, ενώ θα μπορούσε να την κρατήσει αν ήθελε».

Είναι αμφισβητήσιμο κατά πόσο ο Καντακουζηνός πραγματικά είχε τη δυνατότητα να κρατηθεί

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΤΟΥ
ΓΡΗΓΟΡΑ, ΡΩΜΑΙΚΗΣ
Ιστορίας Βιβλίου πρῶτον.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΒΙΒΛΙΟΥ

Προοίμιον, ὃ καὶ δημογραφία το βασι-
λῆος ἀνέθετοκ τὸ παλαιολόγον.
Ἀρχὴ τῆς ἱστορίας, ἀναμνηστικὰ καὶ με-
τὰ τὴν ἐλευσίαν τῆς βουλγαρίας.
Βασιλεία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς ἁγίας.
Περί τῆς αἰῶνος ἐκείνης, τῆς βουλγαρίας
ἐρχομένης.
Περί ἀδελφῶν τῆς βασιλείας, τὸ ἐκπαινε-
τος τῆς βασιλείας.
Περί τῶν πολέμων τῶν βασιλείας τοῦ αἰ-
ῶνος τῆς βασιλείας, μετὰ τὸ αἶμα.

BIBAIION A

ὅς ἐστιν πάλαι μὲν
χρὲς ἡμῶν ἡμεῖς
οὐδὲν ἔχοντες ἡμεῖς
ἀναμνηστικὰ καὶ με-
τὰ τὴν ἐλευσίαν τῆς
βουλγαρίας.
Βασιλεία τοῦ ἁγίου
Ἰωάννου τῆς ἁγίας.
Περί τῆς αἰῶνος
ἐκείνης, τῆς βουλγα-
ρίας ἐρχομένης.
Περί ἀδελφῶν τῆς
βασιλείας, τὸ ἐκπαι-
νετος τῆς βασιλείας.
Περί τῶν πολέμων
τῶν βασιλείας τοῦ
αἰῶνος τῆς βασιλείας,
μετὰ τὸ αἶμα.

NICEPHORI GRE-
GORAS HISTORIAE RO-
MANAE Liber primus.

CAPITA PRIMI LIBRI.

Prooimium, quo et concio Imperatoris
Andronici Paleologi continetur.
Initium historiae, quae res ab Urbe capta ex-
ponuntur.
Imperium Theodori Lascaris primi.
De Ioanne Asane, Bulgarorum principe.
De Alexio Imperatore, post amissum
imperium.
De bello ab Imperatore Theodoro Lascari-
cum Asane gesto.

LIBER I

VI plerisque uet-
rum historico-
rum, qui ad nostram usque
etatem fuerunt, se
ad res gestas mo-
nimus literarum
immortalitatis man-
dandas, diuinitus
impulsos esse pro-
fiteri, et crebra li-
terari.

historiae
mendatio.

historia
caelo et ter-
ra uisitata.

lorū lectione cognouissim: aliquandiu uer-
ba illa ex ambitione atque ab inani ostentatio-
ne profecta esse iudicaui. Post uero, acuti ue-
nitatis inspectores uiri illi, res ipsa uero Dei
opus esse mihi uisa est, manu illorum instru-
menti uice utentis, quae parum, ac nihil po-
tius (ut paucis dicam) à caelo & terra, maxi-
mis & primis eius openibus, disserteret: quod
quidem ad arcana eius glorie predicatione,
quatenus eam assequi licet, pertineret. Nam
illa quidem, tanquam taciti praecones diuini
opificij amplitudinis, sensuum duntaxat elici-
ere testimonia non desistunt. Historiae uero
uiua & clara uox, & uere animatum ac uoca-
le praeconium, ad omnem pertinet posterita-
tem, quo uelut in uniuersitatis tabula qua-
dam, tum res ab omni aeuo gestae, tum natu-
rae rerum explicatio, quatenus ea percipere
ignorare uel sint: tum quibus alijs alij uel dif-
ficultatibus implicati, uel prosperis suc-
celsibus diuinitus ornati, ac praeter omnem
expectationem adiuti fuerint, posteris inspi-
cienda proponunt. Ac (ut mea quidē fert
opinio) caelorum & terrae gloria hoc scripti ge-
nere illustrat, & magis explendescit. Nam,
sublata historia, unde scirent mortales, caelum
primo illo & immutabili motu agitatum, so-
lem & lunā ceterasque stellas cōtinenter pro-
ferre cōstanti & apta uarietate, Deique gloriā
noctes diesque perpetuo enarrare: terra uero
immutabi-

13

11. Λατινική και δίγλωσση (12) έκδοση, στα
ελληνικά και λατινικά, της «Ρωμαϊκής Ιστορίας»
του Νικηφόρου Γρηγορά (Βιβλιοθήκη Βασιλείας).
13. Ο τελευταίος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος
ΙΑ' Παλαιολόγος. Μικρογραφία χειρογράφου του
15ου αιώνα (Βιβλιοθήκη Estense, Μόντενα)

12

στο θρόνο. Αποτελεί πάντως γεγονός ότι προτίμησε να παραιτηθεί από το να ωθήσει το κράτος σε άλλη μια αιματηρή σύγκρουση. Ενώ στην έμπρακτι πολιτική υποχώρησε, στο γραπτό λόγο επέμεινε με περισσότερο πείσμα στις θέσεις του.

Οι πηγές μάς επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια αρκετά σαφή εικόνα για τη στενή σχέση της λογοτεχνίας με την πολιτική κατά την Παλαιολογεία εποχή. Οχι μόνο χρησιμοποιείται η ρητορική για την άσκηση πολιτικής προπαγάνδας, αλλά μια άρτια λογοτεχνική μόρφωση μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ένταξη στις διοικητικές υπηρεσίες της αυτοκρατορίας. Η συνεχιζόμενη ενασχόληση με τα γράμματα σε μορφή σχολιασμού παλιών έργων και παραγωγής καινούριων ανήκει στους πολιτιστικούς κώδικες (της «λεπτής διαφοράς»), με τους οποίους αυτοπροσδιορίζεται η τότε άρχουσα τάξη, ούτως ώστε η λογοτεχνική ή επιστημονική αναγνώριση να μεταφράζεται άμεσα σε προσωπικό κύρος και πολιτική δύναμη.

για τον ανήκει στους πολιτιστικούς κώδικες (της «λεπτής διαφοράς»), με τους οποίους αυτοπροσδιορίζεται η τότε άρχουσα τάξη, ούτως ώστε η λογοτεχνική ή επιστημονική αναγνώριση να μεταφράζεται άμεσα σε προσωπικό κύρος και πολιτική δύναμη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries* (1204-ca. 1310), Λευκωσία 1982.
S. Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l' époque des Paléologues* (1261-1453), Αθήνα 1996.
I. Sevckenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues*, Βρυξέλλες 1962.

1. Η συντριβή των
χριστιανικών
δυνάμεων
στη μάχη
της Νικοπόλεως
από το σουλτάνο
Βαγιαζήτ Α΄
σε μικρογραφία
γαλλικού
χειρογράφου
του 15ου αιώνα
(Δημοτική
Βιβλιοθήκη
Valenciennes)

Ε

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΑΓΑΠΗΤΟΥ
καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας
στο Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΤΟ ΑΦΗ

ύλογα θα μπορούσε ένας υποθετικός αναγνώστης να εκφράσει την απορία αν υπήρξε ποτέ ερωτική λογοτεχνία στο Βυζάντιο. Όπως συμβαίνει και με πολλές άλλες όψεις του βυζαντινού πολιτισμού, το πρόβλημα δεν έγκειται στην ενδεχόμενη παρουσία ή απουσία ενός συγκεκριμένου φαινομένου, αλλά στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε το φαινόμενο αυτό.

Αν προσδοκούμε από την ερωτική λογοτεχνία πράγματα, όπως πρόδηλη βιωματικότητα, ψυχολογικό βάθος, απόρριψη των κοινωνικών συμβάσεων περί αιδούς, απροκάλυπτη αποτύπωση της σεξουαλικής επιθυμίας και αισθησιακή ανίχνευση του σώματος, τότε η απάντηση στην απορία του υποθετικού αναγνώστη θα είναι αρνητική, γιατί τα πράγματα αυτά προϋποθέτουν αντιλήψεις ξένες προς το μεσαιωνικό κόσμο. Αν όμως ορίσουμε την ερωτική λογοτεχνία ως την προσπάθεια κατανόησης και ερ-

μνείας του φαινομένου «έρωτας» και των επιπτώσεών του στους ανθρώπους μέσα από πολιτισμικά αναγνωρίσιμες καλλιτεχνικές συμβάσεις μιας συγκεκριμένης εποχής, τότε η απάντηση θα είναι καταφατική. Με άλλα λόγια, η ερωτική λογοτεχνία στο Βυζάντιο ενδύεται το περίβλημα της διδαχής. Και η διδαχή αυτή –ωφέλεια και ψυχαγωγία συνάμα– εκφράζεται στην πράξη με τη συγγραφή αφηγηματικών κειμένων τα οποία συμβατικά ονομάζουμε «μυθιστορήματα».

Στο Βυζάντιο το ερωτικό μυθιστόρημα εμφανίζεται το 12ο αιώνα στους κύκλους της κομνηνείας αριστοκρατίας και εξυπηρετεί εν μέρει την ανάγκη ανάδειξης των αρχόντων που συναγωνίζονταν στην αύξηση του κοινωνικού τους κύρους ως μακίθνης των τεχνών. Τα κομνηνεία έργα –«δράματα» τα αποκαλούσαν οι συγγραφείς τους– συνομιλούν συ-

2. Η πολιορκία της Σμύρνης από το στρατό του Ταμερλάνου το 1402. Μικρογραφία τουρκικού χειρογράφου του 15ου αιώνα (Μουσείο Καλών Τεχνών, Βαλτιμόρη)

ΓΗΜΑ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

νειδητά με τα αρχαία μυθιστορήματα, των οποίων το σκηνικό και αναπαριστούν. Μετά όμως το 1204 και τη διάλυση του κοσμοειδώλου της οικουμενικής αυτοκρατορίας, η αυλική κουλτούρα στο Βασίλειο της Νίκαιας επαναπροσδιορίζει τις καλλιτεχνικές της προτεραιότητες προκειμένου να επανασυνδέσει τα εναπομείναντα θραύσματα σε μια ενιαία εικόνα, κατά πρόφαση παλιά, αλλά στην πραγματικότητα καινούργια.

Είναι ακριβώς στη Νίκαια γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα που επανεμφανίζεται και το ερωτικό μυθιστόρημα. Σε αντίθεση όμως με τα κομνηνικά κείμενα, τα καινούργια έργα αναπαριστούν ένα σύγχρονο ιστορικό περιβάλλον με Βυζαντινούς, Λατίνους και Σαρακηνούς, με ήδη και έδημα βυζαντινά και φράγκικα. Επιπλέον, τα ποιητικά αυτά κείμενα είναι γραμμένα σε μια κατά τα φαινόμενα δημόδη

γλώσσα και σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, ενώ μας σώζονται όλα ανώνυμα. Ετσι, τα μυθιστορήματα ονομάστηκαν από τους παλαιότερους μελετητές «ιπποτικά», κατά το πρότυπο των γαλλικών μυθιστοριών της ιπποσύνης (romans de chevalerie) και θεωρήθηκαν δημιουργήματα μιας δημόδους και προφορικής ποίησης, δείγματα μιας νεοελληνικής λαϊκής συνείδησης που ζούσε κάτω ή έξω από την επιρροή του αρχαϊζοντος βυζαντινού πολιτισμού. Πρόκειται για ένα ιδεολόγημα που αντανakλά περισσότερο τους προσανατολισμούς του Βασιλείου της Ελλάδος στα τέλη του 19ου αιώνα, παρά την ιστορική πραγματικότητα του Βυζαντίου των Παλαιολόγων. Η έρευνα, βέβαια, των τελευταίων τριάντα χρόνων έχει ανατρέψει τελείως αυτή την εικόνα που, ωστόσο, συνεχίζει να επιφλοχωρεί επίμονα στις ποικίλες ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

3. Ερωτόκριτος
και Πολύδωρος.
Εικονογράφηση
(18ος αιώνας)
του Πετράκη
Λογοθέτη
(Εκδόσεις Adam,
Αθήνα)

Μας έχουν σωθεί οκτώ παλαιολόγια μυθιστορήματα, που κατά χρονολογική σειρά είναι τα εξής: «Λιβιστρος και Ροδάμνη», «Βέλθανδρος και Χρυσάντζα», «Καλλιμαχος και Χρυσορρόη», «Αχιλλής», «Βυζαντινή Ιλιάς», «Φλώριος και Πλατγιαφλώρη», «Σερμίρις και Αλέξανδρος», «Ιμπέριος και Μαργαρώνα». Τα κείμενα αυτά έχουν γραφεί στη Νίκαια, την Κωνσταντινούπολη, τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο και την ενετοκρατούμενη Κρήτη. Πρόκειται για έργα που, σε ένα μεγάλο μέρος τους, αντανakλούν αριστοκρατικά συμφραζόμενα παραγωγής.

Η αφηγηματική αυτή ερωτική λογοτεχνία είχε καθαρά χρηστικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα τα κείμενα να προσαρμόζονται ανάλογα με καινούργια κάθε φορά κοινωνικά συμφραζόμενα, ώστε να ανταποκρίνονται σε νέες αισθητικές προτιμήσεις, μια διαδικασία επεξεργασίας ανάλογη με τους βίους των αγίων. Πρόκειται για μια αντίληψη σχετική με τη φύση του καλλιτεχνικού έργου πολύ διαφορετική από τη σύγχρονη. Γι' αυτό και σε αρκετές περιπτώσεις μάς σώζονται διασκευές που μπορεί να διαφέρουν αισθητά μεταξύ τους. Για παράδειγμα, οι τρεις διασκευές του «Λιβιστρού» και της «Αχιλλήϊδος» αντίστοιχα, παρά τις γενικές ομοιότητες στην πλοκή, αποτελούν καθεμιά τους ένα διαφορετικό

Τα κείμενα της αφηγηματικής ερωτικής λογοτεχνίας προσαρμόζονταν στα καινούργια κάθε φορά κοινωνικά συμφραζόμενα

έργο που απευθυνόταν σε παραλήπτες μιας διαφορετικής εποχής. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι στην πρώτη, τουλάχιστον, φάση της παραγωγής τους, τα μυθιστορήματα απαγγέλλονταν μπροστά σε ένα κοινό ακροατών, ενώ, στη συνέχεια, διασκευάζονταν ή γράφονταν εξ αρχής για κατ' ιδίαν ανάγνωση. Πρόκειται για μια διαφορά στην πρόσληψή τους που και αυτή αντανakλά μια διαφοροποίηση στο κοινωνικό επίπεδο των αποδεκτών: τα κείμενα μετακινούνται από το αριστοκρατικό κοινό της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής, όπου απάγγελλε ο ίδιος ο ποιητής, προς το αστικό κοινό του 15ου αιώνα, όπου διάβазαν οι αναγνώστες μόνοι τους.

Τα οκτώ έργα μπορούν να χωριστούν σε δύο ομάδες με βάση τη δομή της πλοκής τους. Στην πρώτη ομάδα, που ονομάζεται «διήγησις» στα βυζαντινά, ανήκουν τα «Λιβιστρος», «Βέλθανδρος», «Καλλιμαχος», «Σερμίρις», «Ιμπέριος» και «Φλώριος». Στη δεύτερη ομάδα, που ονομάζεται «αρχή» (ενν. της αφήγησης), εντάσσονται η

«Αχιλλής» και η «Βυζαντινή Ιλιάς». Οι Διηγήσεις επικεντρώνονται αποκλειστικά στην ερωτική ιστορία ενός πρωταγωνιστικού ζεύγους και παρακολουθούν τους δύο νέους από τη στιγμή που ερωτεύονται ως τη στιγμή που, έπειτα από περιπέτειες και χωρισμούς, παντρεύονται. Οι Αρχές, επιλέγοντας ένα μυθολογικό θέμα, εστιάζουν την αφήγηση στη βιογραφία του πρωταγωνιστή, όπου, βέβαια, η ερωτική ιστορία κατέχει κεντρική θέση. Μια βασική διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες είναι ότι στις Διηγήσεις το τέλος είναι αίσιο, ενώ στις Αρχές η αφήγηση ολοκληρώνεται με το θάνατο των πρωταγωνιστών.

Τα παλαιολόγια μυθιστορήματα αντανakλούν τρεις διαφορετικές αφηγηματικές παραδόσεις: μια βυζαντινή, μια δυτική και μια ανατολίτικη. Η βυζαντινή παράδοση πάει πίσω στα κορινθίαια δράματα. Στην παράδοση αυτή ανήκουν τα «Λιβιστρος», «Βέλθανδρος», «Καλλιμαχος», «Αχιλλής» και «Βυζαντινή Ιλιάς». Στη δυτική παράδοση, που εξελίσσεται από τα λατινικά μυθιστορήματα της Υστερης Αρχαιότητας και καταλήγει στις γαλλογαλικές ιπποτικές μυθιστορίες του Μεσαίωνα, ανήκουν τα «Ιμπέριος» και «Φλώριος» που είναι ελεύθερες επεξεργασίες γαλλικών προτύπων. Από την ανατολίτικη, τελικά, παράδοση προέρχεται η «Σε-

3

μίραμης» που διασκευάζει ένα οθωμανικό πρότυπο που προέρχεται από την κινεζική ιστορία της πριγκίπισσας Τουραντό.

Η ποικιλία στην πλοκή, τη δομή, την παρουσίαση της ερωτικής περιπέτειας, αλλά και η ποιότητα του ποιητικού λόγου, μας επιτρέπουν να εξετάσουμε τα οκτώ μυθιστορήματα και από λογοτεχνική άποψη. Κατ' αρχάς, δεν υπάρχουν στεγανά ανάμεσα στις τρεις αφηγηματικές παραδόσεις. Ετσι, θα συναντήσουμε χαρακτηριστικά της μιας παράδοσης ενσωματωμένα στην άλλη. Για παράδειγμα, ο «Λίβιστρος» συνδυάζει τη δίπτυχη δομή «amour-aventure» των δυτικών ιπποτικών μυθιστορημάτων (πρώτα ερωτεύεται ο πρωταγωνιστής μέσα σε ένα όραμα και μετά ξεκινάει να βρει την αγαπημένη του) με τη δομή εγκυτίωσης των αραβοπερσικών αφηγήσεων (ένα πρόσωπο διηγείται τι του είπε ένα άλλο πρόσωπο που του διηγείται τι του είπε ένα άλλο πρόσωπο κ.ο.κ.). Αυτή η ανάμιξη δομικών συστατικών αντανakλάται και στην ανάμιξη μοτίβων από τις τρεις παραδόσεις. Για παράδειγμα, σε ορισμένα από τα μυθιστορήματα εμφανίζεται ο ίδιος ο θεός Ερωτας που βασιλεύει σε ένα φανταστικό κάστρο. Το «Ερωτόκαστρον» προέρχεται βασικά από τη δυτική παράδοση, ο Ερωτας όμως απεικονίζεται τη μια σαν ερωτιδέας της ελληνιστικής τέχνης και την άλλη σαν Βυζαντινός αυτοκράτορας. Τα κτίρια, πάλι, στα μυθιστορήματα αναπλάθουν μια βυζαντινή

πραγματικότητα (το παλάτι του Ερωτα στον «Λίβιστρο») ή μια ανατολίτικη παράδοση (το λουτρό στον «Καλλίμαχο»), αλλά οι άνθρωποι που κυκλοφορούν μέσα στο μυθοπλαστικό χώρο είναι τις περισσότερες φορές ντυμένοι φράγκικα.

Αυτός ο «μικτός τρόπος», που ανακαλεί και ταυτόχρονα ακυρώνει την ιστορία, επιτρέπει, βέβαια, τη δημιουργία μιας εξωτικής και, άρα, ασφαλούς ουτοπίας όπου και είναι δυνατή η απεικόνιση του έρωτα. Η ουτοπία μπορεί να πάρει τη μορφή ενός λατινικού σκηνικού, όπως στον «Λίβιστρο», ενός βυζαντινού σκηνικού, όπως στην «Αχιλλνίδα», ή και ενός λαϊκού παραμυθιού, όπως στον «Καλλίμαχο». Αλλά ακόμη και μέσα στην ουτοπία η ιστορία παρεισφρεί ανήσυχα, όπως όταν ο Βυζαντινός πρίγκιπας Αχιλλέας κονταροχτυπιέται για χάρη της αγαπημένης του με ένα Φράγκο ιππότη.

Ανέφερα στην αρχή ότι η ερωτική λογοτεχνία αντιμετωπίζεται ως μια μορφή ψυχαγωγικής διδασχής. Αυτό προβάλλεται στα μυθιστορήματα με δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι ότι οι ποιητές επισημαίνουν συνεχώς το αίσθημα του θαυμασμού που νιώθουν οι πρωταγωνιστές όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με τον κόσμο του θεού Ερωτα, έναν κόσμο όπου η δύναμη του βασιλιά και η ομορφιά του βασιλείου του κυριαρχούν πάνω στην έμφυση και άψυχη

Στις Διηγήσεις το τέλος είναι αίσιο, ενώ στις Αρχές η αφήγηση ολοκληρώνεται με το θάνατο των πρωταγωνιστών

φύση. Αυτό το δίπτυχο «εξουσία-κάλλος», που προκαλεί το θαυμασμό και τον επιβάλλει πάνω στους πρωταγωνιστές ως αναπόσπαστο μέρος της μαθησιακής διαδικασίας, είναι, συνεκδοχικά, και το σύμβολο για την επιρροή που ασκεί η τέχνη του ποιητή πάνω στους ακροατές οι οποίοι αναγκάζονται να υποκύψουν στο κάλλος της ποίησης και την εξουσία του δημιουργού της (**παράδειγμα 1**).

Ο δεύτερος τρόπος εκφράζεται μέσα από την αντίληψη ότι, ακόμη κι αν ο έρωτας προέρχεται από μια εξωτερική επέμβαση στην ψυχή του ανθρώπου, ο ερωτευμένος πρέπει να εκπαιδευτεί στο πώς θα αντιμετωπίσει το συναισθηματικό αυτό και στο πώς θα κερδίσει το αντικείμενο του πόθου του. Ετσι, οι αφηγητές προσκαλούν τους ακροατές να μάθουν για τη φύση του πράγματος που ονομάζεται από τους ποιητές «ερωτική ασχολησις», ενώ οι πρωταγωνιστές υποβάλλονται σε περιπέτειες που στοχεύουν στην εκπαίδευσή τους στην «ερωτιότητα». Αυτός, φυσικά, είναι ο τρόπος για την απει-

4. Εικονογράφηση από βυζαντινή «οκτάτευχο» του 12ου αιώνα (Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού)

κόνιση και τη λογοποίηση του συναισθήματος της αγάπης και της ερωτικής επιθυμίας σε μια κοινωνία που δεν γνωρίζει τη λειτουργία του υποσυνείδητου, αλλά αντιλαμβάνεται πολύ καλά τα αποτελέσματά του.

Και ο τρόπος αυτός επιτρέπει τη χρήση ποικίλων λογοτεχνικών τεχνασμάτων, όπως είναι η παρουσία επιστολών και τραγουδιών, για παράδειγμα, στον «Λίβιστρο», την «Αχιλλινίδα» και τη «Σεμίραμι». Τα ποιήματα αυτά, που ενσωματώνονται στον ιστό της αφήγησης, αναπτύσσουν έναν ερωτικό λυρισμό υψηλής αισθητικής και συναισθηματικής θερμοκρασίας, χωρίς, βέβαια, ο ποιητικός αυτός λόγος να σχετίζεται με βιωματικές εμπειρίες του συγγραφέα. Τα τραγούδια, ειδικότερα, δείχνουν πώς οι συγγραφείς αξιοποιούν τη λαϊκή παράδοση για να δώσουν ζωντάνια και αμεσότητα στον ποιητικό λόγο (παράδειγμα 2).

Κεντρική θέση στην εκπαίδευση του εραστή καταλαμβάνει η δοκιμασία του στην αναζήτηση της ερωμένης. Η πρωταγωνίστρια βρίσκεται συνήθως προστατευμένη σε ένα κάστρο, μακριά από τα βλέμματα του κόσμου. Ο πρωταγωνιστής πρέπει πρώτα να βρει το κάστρο και ύστερα να μηχανευτεί

Η θετική απεικόνιση των σαρκικών απολαύσεων γίνεται πάντοτε διακριτικά και μέσα από μια άκρως μεταφορική γλώσσα

έναν τρόπο να προσεγγίσει την πριγκιποπούλα και να την κερδίσει. Στον «Λίβιστρο» και την «Αχιλλινίδα» αυτό γίνεται μέσα από την ανταλλαγή επιστολών και μια πολεμική αναμέτρηση, στον «Καλλιμάχο» με τη δολοφονία του κακού Δράκου, στη «Σεμίραμι» με τη λύση δύσκολων αινιγμάτων. Βασικό επίσης συστατικό της ερωτικής εκπαίδευσης είναι η ειλικρινής έκφραση των αισθημάτων και η απόλυτη εμμονή στην απόδειξη της πίστης πριν ή/και μετά το σμίξιμο του ζευγαριού. Ετσι, στον «Φλώριο» και τον «Ιμπέριο» οι πρωταγωνιστές χωρίζουν με βίαιο τρόπο από τις πρωταγωνίστριες και προσπαθούν να τις ξαναβρούν, ενώ στον «Λίβιστρο» η αναζήτηση είναι διπλή, αφού ο νεαρός βασιλιάς πρώτα ψάχνει δύο χρόνια να βρει την πριγκίπισσα και ύστερα ψάχνει άλλα δύο χρόνια να την ξαναβρεί, όταν την έχει κλέψει ο σκληρόκαρδος βασιλιάς της Αιγύπτου.

Το τελευταίο θέμα που θα ήθελα να διξω είναι η σεξουαλικότητα στα παλαιολόγια μυθιστορήματα. Ένα πρώτο στοιχείο που θα παραξενέψει το σύγχρονο αναγνώστη είναι η παρουσίαση του πόθου ως σωματικού πάθους: οι πρωταγωνιστές λιποθυμούν και λιποθυμούν από λύπη και από χαρά. Η ιδιάζουσα αυτή απεικόνιση της επιθυμίας ως λιποθυμίας είναι ένας απόλυτα μεσαιωνικός τρόπος αποτύπωσης του ερωτικού συναισθήματος ως ασθένειας. Η αντιμετώπιση του έρωτα ως ασθένειας συνεπάγεται και τη θεώρηση της εκπλήρωσης του πόθου ως θεραπείας. Μπορεί οι πρωταγωνιστές να λιποθυμούν και να αρρωσταίνουν, αλλά βρίσκουν γαϊτεριά στην ερωτική πράξη.

Μόνο που η θετική απεικόνιση των σαρκικών απολαύσεων –πάντοτε διακριτικά και μέσα από μια άκρως μεταφορική γλώσσα (παράδειγμα 3)– δεν σηματοδοτεί μια υποτιθέμενη σεξουαλική απελευθέρωση σαν αντανάκλαση μιας αντίστοιχης στάσης της βυζαντινής κοινωνίας. Και αυτό γιατί στα μυθιστορήματα μόνο το πρωταγωνιστικό ζεύγος ενώνεται σαρκικά, αντιμετωπίζοντας όμως την ένωση αυτή σαν γάμο. Η διαφορά με την κοινωνική πραγματικότητα έγκειται στο ότι ο μυθοπλαστικός αυτός γάμος επιτελείται χωρίς την παρουσία της Εκκλησίας και αποτελεί μια απολύτως ιδιωτική πράξη των δύο νέων. Η απαραίτητη όμως μεταξύ τους πίστη ορίζεται ακριβώς από αυτόν τον ιδιωτικό γάμο στον οποίο μετέχει ως μόνος μάρτυρας και εγγυητής ο θεός Ερως.

Τα παλαιολόγια «αφηγήματα της αγάπης» αποτελούν τη βυζαντινή συμβολή στον ερωτικό λόγο του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα. Όταν όμως ο Μεσαίωνας δίνει τη θέση του στην Αναγέννηση, το Βυζάντιο έχει πια τελειώσει και ο ερωτικός λόγος θα καλλιεργηθεί αποκλειστικά πια στον ενετοκρατούμενο Ελληνισμό. Εκεί, βέβαια, θα βγάλει και-

5. Η Αρετούσα
διαφωνεί με τον
πατέρα της.
Εικονογράφηση
του Πετράκη
Λογοθέτη
(1787) στον
«Ερωτόκριτο» του
Βιτσέντζου
Κορνάρου
(Εκδόσεις Adam,
Αθήνα)

νούργιους, αλλά πολύ διαφορετικούς ανθούς που θα στολίσουν την ελληνική γλώσσα με τον επικό «Ερωτόκριτο» του Κρητικού **Κορνάρου** και τις λυρικές «Ρίμες Αγάπης» της Κύπρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

H.-G. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*. Μετάφραση Ν. Eideneier, Αθήνα (ΜΙΕΤ) 1988.

H.-G. Beck, *Βυζαντινόν ερωτικόν*. Μετάφραση Ι.

Δημητρούκας (Βιβλιοθήκη Βυζαντινής Ιστορίας και Φιλολογίας 2), Αθήνα (Βασιλόπουλος) 1999.

R. Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*. Μετάφραση Ν. Τσιρώνη, Αθήνα (Καρδαμίτσα) 1996.

Π. Αγαπίος, *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης*. Κριτική έκδοση της διασκευής α' (Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη 9), Αθήνα (ΜΙΕΤ) – υπό δημοσίευση.

Ε. Κριαράς, *Βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα* (Βασιική Βιβλιοθήκη 1), Αθήνα 1955

ΠΑΡΑΛΕΙΨΜΑΤΑ

1. Ο διδακτικός πρόλογος ενός μυθιστορήματος: «*Λιβίστρος και Ροδάμνη*» 1-9, 21-24 (έκδοση Π. Αγαπίου)

Πας άνθρωπος ευαισθητής, ερωτοπαιδευμένος, ανατροφή και παιδείαι των ευγενών Χαρίτων, βασανισθείς, τυραννισθείς εξ ερωτομανίας, πας ευγενής ερωτικός, πας εκ της κάτω τύχης, πάσα ψυχή καλοδελη, ερωτοπαιδευμένη, ευγενικοχαριτωτός, φιλέρωτος καρδιά, ώρα ας έλθη μετ' εμέν να ακούση αγάπης πόθον, ερωτικήν αφήγησιν την θέλω αφηγείσθαι. (...) Και ως από του αφηγήματος και της ποθομανίας οι πάντες να εγνωρίσωσι τας ερωτοπικρίας και να θανμάσουν άνθρωπον άγροικον εις τον κόσμον, αφού εσέβην να ποθή, όσα κακά υπεσιάθη.

2. Το ερωτικό τραγούδι μιας πριγκίπισσας: «*Αχιλλής*» 1628-1634 (έκδοση O.L. Smith)

*Αν σχίσουν την καρδίτσα μου, έσωθεν να σε εύρουν,
να σε εύρουν ριζοψύτευτον, στρατιώτα μου ανδρειωμένε,
φύιόν εις την καρδίτσα μου, αυθέντη ευγενικέ μου.
Εξήπλωσαν οι κλάδοι σου εις όλα μου τα μέλη
και αι ρίζαι σου εκράτισαν πάσαν μου αρμονία,*

*και η ψυχή και το κορμίν είναι του ορισμού σου,
αυθέντη μου, στρατιώτα μου, τιμή των ανδρειωμένων.*

3. Ερωτική σκηνή σε ένα λουτρό: «*Καλλίμαχος και Χρυσορρόπη*» 768-791 (έκδοση M. Pichard)

*Μετά γουν άλλα τα πολλά των ερωτοχαρίτων,
όσα μανθάνει φυσικός ερωτική καρδιά,
εσέβησαν εις το λουτρόν, ελούσθησαν εκείνοι.
Και του λουτρού τας ηδονάς και τας εν τούτω χάρεις
η γλώσσα μόνη δύνεται της Αφροδίτης λέγειν
χειρ δ' ανθρωπίνη και θνητή και κάλαμος εν ταύτη
λέγειν και γράφειν ηδονάς τσαούτας ουκ ισχύσει,
όπως της κόρης τας πληγάς εμάλασσαν εκείνος
και δροσισμόν απορρητον εκ των μωλώπων είχεν
και γλυκασμόν και δροσισμόν εκ φιλημάτων είχεν
και κόρον ουκ ελάμβανε των ηδονών της κόρης.
Εβλεπε· βλέπων ηδονής φύλλον γλυκύν ειρύγα,
είπα τι και γλυκύτερον πάντων των γλυκυτέρων.
Και Χάρπιες εδούλευσαν τα της υπηρεσίας
και συνελούσθησαν εκεί μετ' της κόρης τότε
και τας ερωτοχάριτας άπας εξεδαμνήθη.
Της γουν και ποταπή γλώσσα την χάριν είπη;
Ουδείς τσαούτας χάριτας απαριθμήσει λέγων.*

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Π.,
Αφήγησις Λιβίστρων και Ροδάμνης. Κριτική έκδοση της διασκευής α', Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Υπό έκδοση

BEATON E.,
Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996

BECK H.G.,
Ιστορία της βυζαντινής δημόσιας λογοτεχνίας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988,
Βυζαντινόν ερωτικόν, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1999

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ.,
«Ανέκδοτα ποιήματα του Γεωργίου Παχυμέρη», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. Α', Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1985, σ. 299-307

HUNGER H.,
Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, 3 τόμοι, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987/1992/1993

ΚΡΙΑΡΑΣ Ε.,
Βυζαντινά ιπποικά μυθιστορήματα, Αθήνα 1955

ΚΡΟΥΜΠΙΑΧΕΡ Κ.,
Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, Αθήνα 1900

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ.,
«Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στην Ιστορία του Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα*, 7 (1987), σ. 77-101,
Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Σχεδιασμός βιογραφίας και εργογραφίας, Υπό έκδοση

ΛΥΠΟΥΡΑΝΗΣ Δ.,
«Ελπίζω το μέγαν τε έσεσθαι. Ο Θουκυδίδης και η ιπποκρατική πρόγνωση», *Τιμητικός τόμος Σ.Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ.

87-105

ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.,
Η ύστερη βυζαντινή αυτοκρατορία και ο μεσαιωνικός Ελληνισμός (1025-1461 μ.Χ.). Ιστορική επισκόπηση, εκδ. Πατάκη, Υπό έκδοση

ΤΑΤΑΚΗΣ Β.,
Η Βυζαντινή φιλοσοφία, Αθήνα 1977

ΤΟΜΑΔΑΚΗΣ Ν.Β.,
Σύλλαβος βυζαντινών μελετών και κειμένων, Αθήνα 1961

CONSTANTINIDES C.N.,
Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, Λευκωσία 1982

HENDY M.,
Studies in the Byzantine Monetary Economy, Κέμπριτζ 1985

KAZDZHAN A.,
L'histoire de Cantacuzene en tant qu' oeuvre litteraire,
Byzantion, 50 (1980), σ. 279-335

LAIΟΥ Α.,
«The Greek Merchant in the Palaeologan period», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 57 (1982), σ. 105-111

MERGIALI S.,
L' enseignement et les lettres pendant l' epoque des Palaiologues (1261-1453), Αθήνα 1996

SEVCENKO I.,
«Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the rich and the poor"», *Zbornik Radova*, VI (1960), σ. 187-228,
Etudes sur la polemique entre Theodore Metochite et Nicephore Choumnos. La vie intellectuelle et politique a Byzance sous les premiers Paleologues, Βρυξέλλες 1962

Επιλογή εικονογραφικού υλικού-τεκμηρίωση:
ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΟΣ

Το Ρούμελι Χιασό, το φρούριο που έχτισαν οι Οθωμανοί προετοιμάζοντας την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Λιθογραφία του 19ου αιώνα